

Bojan Godeša

O PRIMORSKEM ANTIFAŠIZMU

ODPORNIŠKO GIBANJE IN PRIMORSKI PREDVOJNI ANTIFAŠIZEM

»Zavedanje, kako dragocena je svoboda, je bilo med Slovenci in Slovenkami prisotno že mnogo pred začetkom druge svetovne vojne. Trpko izkušnjo o življenju brez pravic do svobodnega izražanja in svobode delovanja so najprej občutili naši primorski rojaki, ki so po krivični rapalski meji ostali izven matične domovine. Omejevanje uporabe slovenskega jezika ter izražanja narodne pripadnosti je postalo njihov grenak vsakdanjik. A z vzponom fašizma v Italiji so se zadeve še poslabšale. Ni jim bilo dovolj samo to, da so potujčevali slovenska osebna in ledinska imena, temveč so – najprej z omejevanjem, nato pa z aktivno prepovedjo uporabe slovenskega jezika – želeli izbrisati slovensko prisotnost na teh območjih. Slovenke in Slovenci pa se niso vdali. Vedeli so, da se je za svobodo treba boriti. Odporniške akcije TIGR-a in drugih gibanj so zato z zlatimi črkami vpisane v slovensko zgodovino. Prav tako so v knjigo slovenskih večnih junakov vpisani štirje mladi fantje, Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič, ki so na gmajni pri Bazovici 6. septembra 1930 dali življenja za svobodo in slovenstvo. Desetletje pozneje so se v knjigo narodnih herojev s svojo smrtjo pod streli fašistov vpisali še Pinko Tomažič, Viktor Bobek, Ivan Ivančič, Simon Kos in Ivan Vadnal. A s temi zavržnimi dejanji fašistične oblasti niso zatrle hrepenenja po svobodi, ampak se je to iz leta v leto le krepilo.

K temu so prispevali predvsem učitelji in duhovniki, ki jih danes označujemo za primorske čedermace. Naj omenim le najbolj poznane: Alojza Kocijančiča, Karla Esiha, Filipa Terčelja, Ivana Trinka, Andreja Simčiča. Pa seveda goriškega nadškofa slovenskega rodu Frančiška Borgia Sedeja, ki je bil izrazito naklonjen Slovincem na oni strani rapalske meje in se je moral zaradi fašističnega pritiska leta 1931 predčasno upokojiti. In končno, ne moremo mimo pomembnega skladatelja in zborovodje Lojzeta Bratuža, ki je svojo narodno zavednost plačal s prerano, bridko in strašno kruto smrtjo leta 1937. Vsi našeti, predvsem pa vsi tisti, ki jih premalo poznamo in katerih usode za večno ostajajo neznane, so si želeli samo eno: živeti in imeti svobodo.

Nevihta grozodejstev pa se ni ustavila samo nad našimi Primorci, ampak se je po napadu sil osi 6. aprila 1941 razlila čez celotno slovensko narodno telo. Prekmurje, ki je s Trianonsko pogodbo pripadlo matični domovini, so zasedli Madžari, Štajersko in Gorenjsko Nemci, osrednjo Slovenijo pa Italijani. Ogroženost domovine je klicala k odporu. Fantje in dekleta pa so se klicu domovine odzvali. Pri tem niso omahovali. Vedeli so namreč, da svoboda in preživetje slovenskega naroda ostane ali pade z njimi. Zato so zapustili domove in odšli v gozdove ter se pridružili partizanskemu gibanju. In pri tem niso iskali nobenih časti ali medalj. V boj zoper okupatorje so šli iz ljubezni do domovine in za svobodo, iskreno in z najplemenitejšimi nameni. Za domovino in njeno preživetje so bili pripravljeni plačati tudi najvišjo ceno – dati lastno življenje. To je tisto zgodovinsko dejstvo, ki ga ne smemo nikoli pozabiti. Želja po svobodi je bila tako velika, da ji je Karel Destovnik Kajuh zapisal te večne verze: »Lepo je, veš, mama, lepo je živeti, toda, za kar sem umrl, bi hotel še enkrat umreti! Vsi so čakali dan, ko bo prišla svoboda. In ta dan je prišel. Fotografije, zapisi in pričevanja pravijo, da so bili takrat naši rojaki polni veselja in zanosa, saj so lahko zadihali v svobodi. A v dneh, ki so sledili, na žalost nismo bili priča samo veselju in radosti, ampak tudi gnevu, srdu in sovraštvu, ki so vodili do dejanj, ki so še danes neopravičljiva in zavržena. Kot bi naš narod ne trpel dovolj pod okupatorjem, smo si s povojnimi poboji globoko rano zadali sami. Besede iz Prešernovega Krsta pri Savici so se udejanile v celoti: »Slovenec že mori Slovenca, brata – kako strašna slepota je človeka!« Po naši državi obstaja okoli 600 prikritih povojnih grobišč, v katerih ležijo posmrtni ostanki pobitih v mesecih po koncu druge svetovne vojne. Sedemdeset let pozneje je zadnji čas, da pokopljemo naše mrtve. To od nas ne zahteva le naša zgodovina in civilizacija, katere del smo, temveč tudi dejstvo, da smo ljudje. (...) Pinko Tomažič je leta 1928, ko so se nad Slovenci na oni strani rapalske meje zgrinjali temni oblaki, zapisal: ‚Če so nam vzeli svobodo, nam pesmi ne morejo vzeti, če več zatirali nas bodo, več bomo morali pet.‘ Mi svobodo imamo, zato pojmo. Na glas. Naj nas danes zvečer vse skupaj objame svoboda.«¹

1 Slavnostni govor predsednika Državnega zbora dr. Milana Brgleza na državni proslavi ob 70. obletnici konca druge svetovne vojne.

To so odlomki iz slavnostnega govora predsednika Državnega zbora Republike Slovenije dr. Milana Brgleza na državni proslavi ob 70-letnici konca druge svetovne vojne 8. maja 2015.

V govoru je Brglez namenil 17 oziroma 20 vrstic predvojnemu primorskemu antifašističnemu uporu ter pri tem poimensko navedel vse bazoviške žrtve (Ferda Bidovca, Frana Marušiča, Zvonimirja Miloša, Alojza Valenčiča, Pinka Tomažiča, Viktorja Bobeka, Ivana Ivančiča, Simona Kosa in Ivana Vadnala), nekatere izmed najbolj zavednih primorskih duhovnikov – »čedermacev« (Alojza Kocijančiča, Karla Esiha, Filipa Terčelja, Ivana Trinka in Andreja Simčiča) –, goriškega nadškofa Frančiška Borgio Sedeja ter zborovodjo Lojzeta Bratuža. Obdobju okupacije med letoma 1941 in 1945 je predsednik državnega zbora namenil 8 vrstic, v katerih je zgolj omenil obstoj partizanskega gibanja, medtem ko na primer Osvobodilne fronte slovenskega naroda in slovenske partizanske vojske izrecno ni omenil. Poimensko je bil iz vrst odporniškega gibanja izpostavljen le tragično preminuli pesnik-partizan Karel Destovnik Kajuh. V sklepnem delu govora pa se je predsednik državnega zbora dotaknil tudi še vedno pereče problematike poveljnih pobojev. Vseskozi je govoril o koncu druge svetovne vojne in se izogibal izrazu »osvoboditev«. Seveda namen pričujoče razčlenitve Brglezovega govora ob 70-letnici konca vojne ni podrobno tehtanje besed, ki jih je izrekel, temveč zgolj opozorilo na to, kakšen je pogled na preteklost iz zornega kota sodobnega družbenega konteksta. Tudi ne bom načenjal vprašanja, ali so razmerja in poudarki v govoru skladni z dejanskim pomenom posameznih zgodovinskih fenomenov. Ugotavljam le, da je bilo v govoru predsednika državnega zbora ob obeležitvi 70-letnice konca druge svetovne vojne v Evropi Primorski in predvojnemu primorskemu antifašističnemu uporu odmerjeno pomembno mesto v prikazu zgodovinskega dogajanja, ki se je zaključilo maja 1945.

Sicer pa je bila Primorska, to je s slovenskim prebivalstvom poseljena ozemlje, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Kraljevini Italiji, za slovensko odporniško gibanje vseskozi izjemno pomembna pokrajina. Priključitev njenega ozemlja v sklopu uresničitve programa Zedinjene Slovenije je bila namreč vseskozi eden temeljnih ciljev OF. Nič manj pomembna pa ni bila v očeh vodstva odporniškega gibanja mednarodna razsežnost primorske problematike, saj so se zaradi njene geopolitične lege na tem ozemlju križali interesi mnogih dejavnikov. Tako je Edvard Kardelj v pismu Josipu Brozu Titu 22. maja 1942, ko je opisoval razmere na Primorskem, poudaril: »Mislim, da je zaradi tega to ozemlje izredno važno, ne samo z gledišča slovenskih interesov, temveč tudi jugoslovanskih in celo evropskih.«² Poleg tega so v OF upoštevali, da je bil del primorskega ozemlja

2 *Dokumenti ljudske revolucije: knjiga 2*, dok. 47. Pismo Edvarda Kardelja dne 22. maja 1942 Josipu Brozu Titu.

narodno mešan; pomembno je bilo zlasti tržaško vprašanje. Vprašanje povojne državne pripadnosti Trsta je namreč vseskozi zavzemalo osrednje mesto v strategiji delovanja odporniškega gibanja na Primorskem. Zato je moralo vodstvo slovenskih komunistov v svojem delovanju upoštevati tudi prisotnost KPI in italijanskih antifasistov, ki so v narodno mešanih krajih delovali med italijanskim prebivalstvom. Tako je moralo vodstvo odporniškega gibanja na Primorskem upoštevati mnoge vidike, ki so bili povsem specifični ter pogosto tudi zelo kompleksni.

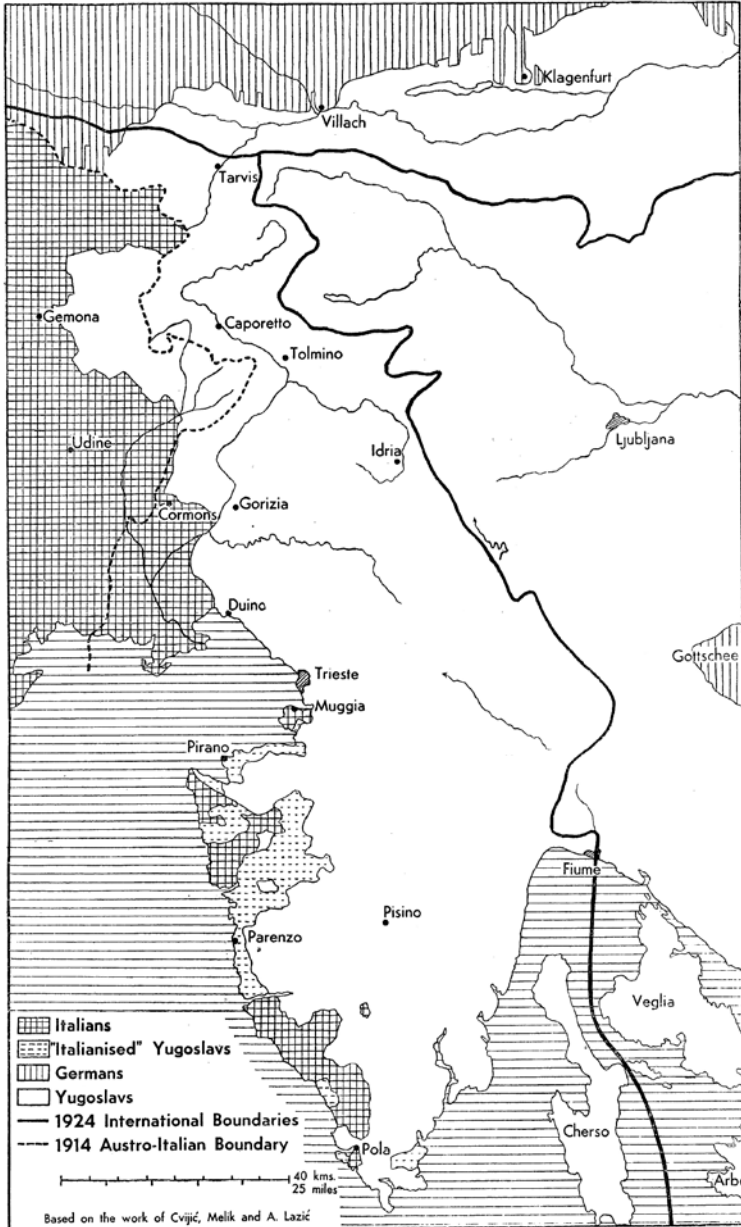
Slovenski komunisti so morali na Primorskem usklajevati nacionalne in internacionalne vidike svojega boja. V odnosu do italijanskega prebivalstva je bila KPS razpeta med načelnim internacionalizmom, kjer so uspeli množično pritegniti predvsem italijanske delavce v Trstu, Miljah in Tržiču (Monfalcone) ter jih vključiti v skupne slovensko-italijanske odbore Delavske enotnosti-Unità operaia, ki so jih od poletja 1944 ustanavljali na podlagi aprilskega sporazuma med vodstvom slovenske in italijanske KP, ter nacionalnim vidikom, kjer pa slovensko primorsko prebivalstvo ni bilo pretirano naklonjeno politiki »bratstva« oziroma »fratellance«, to je sodelovanju z italijanskimi antifasisti. Sicer pa je sodelovanje z italijanskimi antifasisti obstajalo na več ravneh: na vojaškem področju na primer z garibaldinci ter na političnem predvsem s KPI, pa tudi s CLN (Comitato di liberazione nazionale). To sodelovanje pa je bilo vseskozi obremenjeno z različnimi spori, med katerimi je bilo seveda najpomembnejše vprašanje bodoče državne pripadnosti Primorske, zlasti Trsta. Jeseni 1944 so začeli neposredno v slovensko odporniško gibanje vključevati tudi italijansko prebivalstvo na narodno mešanem ozemlju in ga sprva skušali pritegniti z ustanovitvijo Gibanja pristašev Nove Jugoslavije v Trstu z glasiloma Bolletino in Il Nostro avvenire, kasneje pa so začeli ustanavljati širšo italijansko OF kot sestavni slovenske OF ter še pred koncem vojne začeli združevati slovenske in italijanske partijske in mladinske organizacije. Sredi aprila 1945 je bil ustanovljen italijansko-slovenski antifasistični izvršilni odbor v Trstu in v PNOO za Slovensko primorje so sprejeli tudi italijanskega predstavnika.³

Ob usklajevanju teh vidikov boja je KPI obtoževala KPS na Primorskem, da deluje preveč nacionalistično, s slovenske strani pa so ji očitali, da zanemarja nacionalno komponento. V odnosih med KPS in KPI je vseskozi prihajalo do razhajanj (glede mejne problematike, razmejitve pristojnosti delovanja obeh KP, glede taktike, osebnih sporov itd.), tako da sodelovanje med njima ni bilo vedno zgledno. Pri tem je vendarle potrebno pripomniti, da KPS v nobeni temeljni točki pred italijanskimi komunisti ni popustila, tako da so slednji pogosto menili, da so v podrejenem položaju.⁴

3 Godeša, Odbori Delavske enotnosti v Trstu, str. 167–176.

4 Godeša, »Naš odnos do Italijanov«, str. 171–180.

Ethnographical Boundaries in the Julian Region

(Reproduced from *The Italo-Yugoslav Border*, by Dr. A. E. Moodie, by kind permission of Messrs. George Philip and Son).

Etnične meje, kakršne je v svojem delu *Trieste* iz leta 1945 objavil britanski zgodovinar Alan J. P. Taylor

V takšnih medvojnih okoliščinah na Primorskem, kjer so se razmere v mnogih vidikih pomembno razlikovale od tistih v drugih slovenskih pokrajinah, se je oblikoval tudi specifičen odnos vodstva odporniškega gibanja do predvojne primorske politične elite in njenega dotedanjega delovanja. Ob umestitvi tega vprašanja v medvojni historični kontekst je potrebno opozoriti, da predvojni primorski antifašistični upor in seveda tudi njegovi nosilci niso bili vedno deležni takšne pozornosti in takšnega (pozitivnega) vrednotenja, kot ga je v omenjenem govoru izrazil Milan Brglez.

Odnos vodstva odporniškega gibanja do predvojnih primorskih voditeljev je bil namreč v prvi vrsti pogojen s prepričanjem, da ti predstavljajo njihove poglavitve politične tekmece na Primorskem in jih je zato pač potrebno politično onemogočiti. Takšno stališče je bilo skladno s prizadevanjem odporniške organizacije po nadzoru celotnega protifašističnega boja na Primorskem.

V skladu s takšnim načelnim stališčem je CK KPS v navodilih PK KPS za Primorsko 20. novembra 1942 poudaril, da je »potrebno stopiti v stik s predstavniki raznih sredinskih skupin«, ker je to izredno pomembno za pospešitev diferenciacije na Primorskem. Pri tem je bilo še poudarjeno: »Če nihče od oficialnih in priznanih ‚voditeljev‘ na Primorskem ne pristane na sodelovanje v OF, tedaj se povežite z njihovimi nižjimi aktivisti ter iz teh formirajte nova vodstva nacionalne skupine, katoliške skupine, s(ocialno) d(emokratske) stranke itd. Saj je jasno, da v celoti nobena od buržoaznih in malomeščanskih strank ne bo pripravljena na sodelovanje z nami. Isti proces je bil tudi v ostali Sloveniji.«⁵

V skladu s takšnimi navodili osrednjega vodstva so na podlagi sklepov prve konference pokrajinske OF za Primorsko, ki se je konstituirala v stalen organ OF za Primorsko, v primorski pokrajinski plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda, sredi februarja 1943 v okrožnici podrejenim okrožnim odborom OF na Primorskem odnos do predvojnega antifašizma in njegovih nosilcev razložili z naslednjimi besedami:

»1. Kakor bo razvidno iz resolucije Primorskega pokr. plenuma OF, ki bo objavljena v prihodnji številki ‚Primorskega poročevalca‘, je konferenca ostro obsodila politiko starih primorskih ‚voditeljev‘, zlasti dr. Wilfana, Besednjaka, Čoka in Golouha. Konferenca je ugotovila, da je bila politika teh ‚voditeljev‘ popolnoma zgrešena in škodljiva. Škodljiva je bila ta politika prvič zato, ker je varala množice, češ da se vprašanje slovenskega Primorja da rešiti daleč od množic in brez njihovega sodelovanja, namesto da bi pozvala množice v boj za njihove pravice, drugič zato, ker je postavila kitajski zid med nas in naše najbližje zaveznike italijanske demokratične in protifašistične sile; tretjič zato, ker se je naslanjala in podpirala protiljudske in nazadnjaške sile v svetu, sovražila pa je tiste sile, ki so edine zaveznice slovenskega naroda in ki danes podpirajo naš narod v svojem

5 Jesen 1942, dok. 159, Navodila CK KPS 20. novembra 1942 PK KPS za Primorsko.

boju za svobodo, združitev in neodvisnost (zlasti Sovjetska zveza in Komunistična partija Jugoslavije). 2. Kakor je razvidno iz gornjega obvestila je prisostvoval konferenci tudi delegat italijanskih protifašističnih organizacij ‚Narodne borbe za mir in svobodo‘.⁶ Bil je sprejet tudi v Primorski pokrajinski plenum OF kot zastopnik italijanske narodne manjšine na Slovenskem Primorskem. S tem je vodstvo OF na Primorskem odločno krenilo po poti nove narodne politike k pravičnim odnosom do naših zaveznikov med Italijani. To je storilo prvič zaradi tega, ker je odločno zavzelo stališče, da je boj za našo narodno svobodo mnogo močnejši, če si naš narod v tem boju poišče opore pri tistih naprednih silah med Italijani, ki so odločne nasprotnice narodnega zatiranja sploh; drugič zaradi tega, ker je spoznalo, da smo tem bližji lastni svobodi, čim močnejše so te sile med Italijani; tretjič zaradi tega, ker smatra, da bo naša svoboda tem trdnejša, čim pravičnejši bodo naši odnosi do italijanske narodne manjšine na Primorskem, tako da te manjšine ne bo mogla nobena zunanja in nazadnjaška sila izkoristiti proti slovenskemu narodu in njegovi svobodi in četrtič zaradi tega, ker bo naša svoboda neprimerno trdneje zavarovana, če bodo te dosledno protifašistične in demokratične sile zmagale tudi v italijanskem narodu sploh. To stališče primorskega pokrajinskega plenuma OF se rezko razlikuje od stališča fašističnih plačancev in pomočnikov – belogardistov in mihailovičevcev – nadaljevalcev pogubonosne politike starih primorskih ‚voditeljev‘. Ti danes sodelujejo z italijanskimi fašističnimi oblastniki, ki slovenski narod uničujejo, zraven pa razpihujejo mržnjo do italijanskega protifašističnega delovnega ljudstva, da bi tako oropali slovenski narod in primorsko ljudstvo njegovega najbližjega zaveznika in laže dosegli svoje koritarske cilje – vzpostavljanje stare protiljudske in izkoriščevalske oblasti nad slovenskim narodom, hkrati pa izkoristili Slovence za zatiranje svobodoljubnih in protiiperialističnih teženj italijanskega delovnega ljudstva. Zato jim bo stališče primorskega pokrajinskega plenuma nov trn v peti in ga bodo klevetali z lažmi, ki jih že poznamo (da je OF prodala Primorje Italijanom in slično). Dolžnost okrožnih odborov OF je, da gornje stališče popularizirajo, da seznanijo vse aktiviste OF z vsebino pričujoče okrožnice ter da povsod odločno nastopajo zoper belogardistične in mihailovičevske klevete in razkrinkujejo njihove avtorje.«⁷

Citirana navodila osrednjega vodstva glede razreševanja problemov s predvojnimi primorskimi voditelji so v znatni meri izhajala predvsem iz izkušenj v Ljubljanski pokrajini (»Isti proces je bil tudi v ostali Sloveniji«!), kjer se je to vodstvo sicer ves čas okupacije nahajalo, manj pa so bila prilagojena dejanskim razmeram na Primorskem. Vendar je bilo tudi delovanje predvojnih primorskih voditeljev po napadu sil osi na Jugoslavijo vseskozi povsem drugačno od ravnanja predvojne politične elite v jugoslovanskem delu slovenskega ozemlja. Zato je

6 Bruno Borghese.

7 *Dokumenti ljudske revolucije: knjiga 5*, dok. 191. Okrožnica poverjeništvu IOOF za Primorsko dne 24. februarja 1943 okrožnim odborom OF o prvi pokrajinski konferenci OF za Primorsko.

specifično značilnost primorskih razmer predstavljal tudi pojav politične sredine, ki je edina v slovenskem okolju tudi dejansko ustrezala sredinski opredelitvi, za razliko od tiste v Ljubljani (katoliškega in liberalnega izvora), ki je bila zgolj nekoliko bolj zmerna oblika protikomunističnega tabora, od katerega se ni toliko razlikovala po ciljih, temveč predvsem metodah delovanja, ki niso bile neposredno uperjene proti OF.⁸

Primorsko sredino so sprva sestavljali predvsem duhovniki, ki so bili tedaj na Primorskem skoraj edini izobraženci. Že pred okupacijo so se organizirali v Narodnem svetu ter izvršnem odboru Primorskih Slovencev in Hrvatov v Italiji. Liberalni tabor na Primorskem je bil v tistem času šibkejši, kasneje pa se je v glavnem pridružil odporniškemu gibanju. Ti primorski duhovniki so ostro obsodili začetno Natlačenovo politiko, ki jo je poosebljal njegov vstop v pokrajinsko konzulto, ter niso sprejeli njegove ponudbe, da se na Primorskem obnovi delovanje katoliške stranke. Kasneje niso želeli vstopiti v Slovensko zavezo ter so celo obsodili nastanek in delovanje kolaborantskih vaških straž (Milizia volontaria anticomunista) in kasneje tudi domobranstva. Posebej ostro so predvojni primorski voditelji nasprotovali prenosu bratomornega spopada na Primorsko in z dosledno sredinsko držo so v veliki meri preprečili razvoj, ki bi šel v smeri državljanske vojne tudi na Primorskem, četudi prihajale tovrstne pobude ljubljanskih predvojnih strankarskih prvakov.

Primorski predvojni voditelji so vztrajali na sredinskem stališču tudi v odnosu do odporniškega gibanja, saj so poudarili, da bodo z OF sicer vzdrževali stike, ne bodo pa v njej sprejemali položajev in nalog. Ta sredinski krog je sicer prepoznal nevarnost komunizma, a je partizanstvu priznaval tudi osvobodilno naravnost in ker je imel ta boj tudi množično podporo med domačim prebivalstvom (razumeli so, da so primorski partizani »naši fantje«), mu ni hotel neposredno nasprotovati.⁹

Kljub prizadevanjem po diferenciaciji primorske sredine in poskusom njenega nevtraliziranja vodstvo odporniškega gibanja na Primorskem dolgo ni uspelo izničiti njenega političnega vpliva. Po viškem sporazumu poleti 1944 so tako v vodstvu celo ocenjevali, da lahko postane vloga primorske sredine pomembna ne le za razvoj na Primorskem, temveč tudi za celoten slovenski prostor, in sicer kot politični dejavnik, ki bi lahko zaradi svoje neomadeževanosti odločilno vplival celo na dogajanje v osrednji Sloveniji. Šele konec leta 1944 lahko štejemo za tisto zarezo, ko je bilo politično delovanje primorske sredine ohromljeno.¹⁰

Dokorenite spremembe glede upoštevanja predvojnega primorske protifašistične tradicije s strani vodstva odporniškega gibanja je prišlo v začetku leta 1944. Takrat

8 Godeša, *Pogledi slovenskih komunistov*, str. 65–75.

9 Mlakar, *Goriška sredina*, str. 325–334. Tudi Cencič, *Primorska sredina*.

10 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 390–398.

je začela OF dosledneje vključevati predvojno primorsko protifašistično tradicijo v aktualni boj proti okupatorju. Tako je bilo v pismu poverjenišva CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 2. marca 1944 zapisano:

»Plavi, h katerim se je nagnila tudi večina Goriške sredine, izdajajo literaturo s programom, ki je bil značilen za začetno dobo njihovega dela v Ljubljani, razpihujejo šovinizem, apelirajo na jugoslovanska in verska čustva, operirajo s socialno demagogijo in vodijo gonjo proti komunističnim importirancem kot narodnim izdajalcem in govorijo z avtoriteto starih naprednih borcev proti fašizmu ter navezujejo svojo propagando na tradicijo (Bazovica – zato tudi naš predlog, da se ena naših brigad preimenuje v Bazoviško brigado).«¹¹

Preimenovanje Soške brigade v Bazoviško je bilo utemeljeno: »Mi bi v zvezi s preimenovanjem izvedli široko propagando navezovanja naše borbe na tradicije Slov. proti fašizmu«. ¹²

Zelo pomemben dejavnik, ki je vplival na odločitev vodstva odporniškega gibanja, da dosledneje vključi predvojno primorsko antifašistično tradicijo v svoj boj, so bile tudi težavne razmere, v katerih se je znašlo gibanje na Primorskem na začetku leta 1944. V tem času posledice nemške ofenzive za odporniško gibanje še niso bile v celoti odpravljene, (zlasti) med primorskim prebivalstvom pa je tudi še odmevala tragedija v Cerknem.¹³ To je bil čas, ko so zaradi nastopa protikomunističnega tabora, ki je s kadri iz Ljubljanske pokrajine začel ustanavljati kolaborantske enote (Slovenski narodni varnostni zbor – primorsko domobranstvo) na Primorskem, nastale tudi povsem spremenjene politične razmere.¹⁴ Istočasno so se iz internacij, konfinacij in zaporov vrnil nekateri primorski predvojni voditelji, pri katerih dvoma o njihovem dotedanjem političnem ravnanju ni moglo biti in ki so se prav tako neposredno navezovali na predvojno protifašistično tradicijo.¹⁵

V takih okoliščinah je tudi vodstvo odporniškega gibanja zlasti od začetka leta 1944 začelo kazati vse večje razumevanje za celoten predvojni primorski antifašistični upor in ga priznavati kot celoto, ne glede na njegovo idejno in socialno raznolikost. Takšen pristop je znatno olajšalo dejstvo, da je bil temeljni cilj, za katerega si je dvajset let prizadevalo primorsko prebivalstvo, to je združitev z matično domovino (s Slovenijo in Jugoslavijo), vseskozi tudi enak prizadevanjem

11 ARS, AS 1487, šk. (ex 19, a. e. 1822). Pismo poverjenišva CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 2. marca 1944 CK KPS.

12 ARS, AS 1487, šk. (ex 19, a. e. 1823). Pismo poverjenišva CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško dne 29. marca 1944 CK KPS.

13 Mlakar, *Tragedija v Cerknem*.

14 Mlakar, *Domobranstvo na Primorskem*.

15 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 370–383.

slovenskega (jugoslovanskega) odporiškega gibanja za uresničitev Zedinjene Slovenije.¹⁶

Ravno v času, ko je odporiško gibanje začelo odločneje kazati naklonjenost do predvojne protifašistične tradicije, so bili v Trstu umorjeni dr. Stanko Vuk, njegova žena Danica Tomažič in dr. Drago Zajc. Trojni umor v ulici Rossetti zaradi svoje zagonetnosti še danes buri duhove, predvsem seveda na Primorskem. V zadnjem času predvsem po zaslugi knjige *Anatomija političnega zločina* Martina Breclja. Avtorjeva temeljna teza je zajeta v naslednjem mnenju:

»Zakonca Vuk sta bila nedvomno slabo zapisana pri PK VOS, CK VOS in pri slovenskem komunističnem vodstvu. Še zlasti Stanko Vuk je veljal za nevarnega antikomunista, ki je znotraj OF hotel voditi primorske krščanske socialce in je tudi dosegel podporo glavnine izmed njih, povrh pa se ni obotavljal odpirati občutljivih vprašanj, kakor je bila likvidacija 14 Cerkljanov. Proti takšnim motečim elementom je komunistično vodstvo praviloma ukrepalo, in to tudi z likvidacijami, ki jih je izvajala VOS, češ da je treba preprečiti, da bi osvobodilno gibanje prešlo v roke sredincev, ki naj bi bili posebna oblika «reakcije», z nekaterih vidikov nevarnejša od «bele garde.»¹⁷

Kljub Brecljevemu prepričanju, da je s takšno tezo dokončno razrešil vprašanje trojnega umora, pa je vendarle potrebno opozoriti na to, da njegovo mnenje vsekakor ne predstavlja dovolj prepričljive razlage tragičnih dogodkov v ulici Rossetti marca 1944. Breclj namreč niti ne poskuša resneje obravnavati morebitnih drugih možnih vzrokov za trojni umor, čeprav je zgolj na podlagi gradiva, ki ga prinaša *Anatomija političnega zločina*, moč zaslediti vrsto podatkov, ki ne le ponujajo tudi možnosti drugačnih razlag, temveč celo neposredno zanikajo njegovo razlago. To je ob dejstvu, da dokumentov, na podlagi katerih bi lahko nedvoumno ugotovili, kdo so bili storilci, kaj šele, kakšen je bil njihov motiv, vsaj zaenkrat še ni, precejšnja metodološka pomanjkljivost Brecljeve knjige. Tako je na primer Ravel Kodrič ob analizi istih dokumentov, ki jih je nazadnje objavil v *Nedeljskem dnevniku*, prišel do povsem drugačnih ugotovitev glede storilcev in seveda posledično tudi motiva za umor.¹⁸ Poleg tega je v Brecljevi knjigi umanjkal prepričljiv in celovit oris historičnega konteksta (ta je v nekaterih pomembnih segmentih povsem v nasprotju z dosedanjimi znanstvenimi spoznanji!), ki je predpogoj za ustrezno razrešitev trojnega umora v Trstu. Vsekakor bo potrebno

16 Godeša, Oblikovanje odnosa do sosednjih držav, str. 749–762; Godeša, Slovenci in problem meja med drugo svetovno vojno, str. 417–432. Tudi Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*.

17 Breclj, *Anatomija političnega zločina*, str. 226.

18 Kodrič, Pravljičnice za otroke, str. 14; Kodrič, O Vuku, Zajcu, str. 14; Kodrič, Vprašljiva metoda, str. 14. Sledil je tudi polemičen odgovor Draga Zajca (sina umorjenega dr. Draga Zajca) v *Nedeljskem dnevniku* (Zajc, Odgovor Ravlu Kodriču, str. 19).

še marsikaj domisliti in stvari preveriti tudi iz drugih zornih kotov. Poleg navedenih vsebinskih in metodoloških pomanjkljivosti Brecljeve knjige pa ostaja temeljna ovira za dokončno razrešitev trojnega umora v ulici Rossetti predvsem dejstvo, da (vsaj zaenkrat) nimamo na voljo neposrednih virov, to je »kronskega« dokumenta, ki bi prepričljivo in nedvoumno dokazoval, kdo so bili storilci in kaj jih je vodilo k umoru. Tako lahko sklenemo, da »zgodba« o trojnem umoru v ulici Rossetti tudi po izidu Brecljeve *Anatomije političnega zločina* nikakor ni zaključena.¹⁹

Nekaj mesecev kasneje (6. septembra 1944, to je na obletnico ustrelitve bazoviških žrtev 1930) je Joža Vilfan v *Partizanskem dnevniku* v članku Bazovica – prelomnica v Primorski zgodovini zaokrožil posodobljen pogled komunistov na predvojni primorski antifašizem narodnjaškega izvora v ugotovitev:

»Bodi poudarjeno, da je prav zaradi tega Osvobodilna fronta, ki je odpor proti okupatorju postavila na prvo mesto in ga stopnjevala v oborožene akcije in katere bistvo je, da je vsenarodno gibanje, takoj in na mah zajelo vso Primorsko. Pomenjala je ravno povzetje 25 letne primorske tradicije odpora in enotnosti in njen dvig na novo, višjo stopnjo. (...) Bazovica pomenja začetek novih oblik odpora, pomeni začetek oborožene akcije in pomenja začetek preoblikovanja našega narodnega značaja, kar je potem Osvobodilna fronta, ki v svojih temeljnih točkah oznanja, da Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in človeške pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovenstva, postavila na množične in s tem res uspešne osnove. Zato pa je Bazovica prelomnica v primorski zgodovini in hkrati mejnik na poti, ki je pripeljala Primorsko v Osvobodilno fronto. In zato tudi primorska udarna brigada, ki je zrastle iz primorskih partizanov, ne more nositi lepšega in pravičnejšega naslova kot Bazoviška.«²⁰

Razvidna je težnja vodstva odporniškega gibanja po popolni sinhronizaciji primorske predvojne protifašistične tradicije nekomunističnega porekla z medvojnimi oboroženim odporom na način, da bi bil slednji razumljen kot kontinuirano nadaljevanje predvojnih teženj primorskega prebivalstva, a da pri tem ne bi bilo ogroženo prvenstvo partizanskega boja. Tako so predvojno protifašistično gibanje na Primorske razdelili na »plebejski« in »voditeljski« del. Tako je bila v nekem poročilu že maja 1943 zapisana tudi naslednja kritika nekega letaka: »V njem je našeta cela vrsta žrtev italijanskega terorja na Primorskem, toda kot nalašč so to sami anglofilski individualni teroristi iz prejšnjih let ali slučajne žrtve dvomljivega političnega značaja. Komunisti, ki jih je padlo v zadnjem letu že zelo veliko število, ni nobenega omenjenega, niti niso vsaj brez imena oseb omenjene

19 Godeša, Sredina na Primorskem, str. 11; Godeša, Umor Stanka Vuka, str. 14.

20 Vilfan, Bazovica – prelomnica v Primorski zgodovini.

PARTIZANSKI DNEVNIK

GLASILO OSVOBODILNE FRONTÉ ZA PRIMORSKO IN GORENJSKO

Štev. 236

Sreda, 6. septembra 1944

Leto II.

LUČ JE ENA. IN VEČ OD NEGA ŽIVLJENJA VREDNA IN VEČ OD ENÉ, ENÉ SAME SMRTI.

Ivan Cankar

Bazovica-prelomnica v Primorski zgodovini

Od tistih novemberskih dni, ko je Italija po zlomu avstroogrske monarhije v prvi svetovni vojni zasedla Primorsko, pa do tistih septemberskih dni lanskega leta, ko je kapitulirala v sedanjí vojni, je skoraj polnih petindvajset let. To so leta italijanske in potem tudi fašistene okupacije. Petindvajset let — četrť stoletja, ki pomenja najbolj preracunano in najbolj dosledno ter zato najhujše preganjanje, kar ga pozna slovenski narod v svoji zgodovini.

Primorska ljudstvo se ni nikdar sprizajzilo z Italijansko okupacijo. Nikdar je tudi ni sprejelo kot izvrteno in nezpremenljivo dejstvo. Tudi v časih najtežjega mednarodnega položaja in največje domače nemoči ni nikdar izgubilo vere, da se bo pridružilo materí Sloveniji in skupni domovini Jugoslaviji. Iz tega prepričanja je vedno šlo moč za odpor proti okupatorju in njegovi raznarodovalni politiki. Stalen in globok, naravnost nagonski odpor proti okupatorju, to je prva značilnost razdobja, ki je končalo z Italijansko kapitulacijo.

Okupator je izvajal nad vse brutalno politiko, ki je bila preračunana na fizično iztrebljenje slovenskega naroda na našem ozemlju. Predhodnice te politike je bila predvojna politika Italijanskih imperialističnih krogov, legla kasnejšega fašizma, in tistega dela Italijanskega naroda, ki jim je tudi na Primorskem sledil. Zato je primorsko ljudstvo dobro poznalo in je zato takoj pred vsakega primorskega Slovenca postavilo vprašanje o biti ali ne-biti, ki je tako skopno vprašanje našega naroda in vseh njegovih pripadnikov, iz tega sledi, da je še od vsega početka bil na Primorskem dan pogoj za narodno enotnost. Stara strankarska opredeljenost seveda ni izginila čez noč, je pa svoje nekdane oblike hitro izgubljala in je v zadnjih letih Italijanske okupacije bila samo še spomin. To je druga značilnost preteklega četrť stoletnega razdobja.

Budi povdarjeno, da je prav zaradi tega Osobodilna Fronta, ki je odpor proti okupatorju postavila na prvo mesto in ga stopnjevala oborožene akcije in katere blistvo je, da je vsenarodno gibanje, takoj in na mah zajela vsu Primorsko. Pomenjala je ravno povzetje 25 letne primorske tradicije odpora in enotnosti in njen dvig na novo, višjo stopnjo.

Kakor pa narodna enotnost v odopru proti okupatorju ni takoj od začetka dosegla take širine in trdnosti, kakor jo ima danes, tako seveda tudi oblike odpora niso bile vedno iste in tudi niso bile vedno tako ostre. Narodna enotnost in oblika boja sta se v teku let razvijali. Premogali je bilo treba marsikatero predsodke in marsikatero utvaro.

Na tej poti so se leta 1930 dvignili

Napad NOV na železniške in cestne zveze

RSI, 4. 9.: Vojno poročilo Vrhovnega štaba NOV in PO: Proga Zagreb — Ogulin je bila porušena na 144 mestih. Na cesti ob železniški progi so bili uničeni 3 mostovi. Železniška proga Zagreb — Sisak — Novsko je bila porušena na 88 mestih in uničenih je bilo 5.000 metrov tračnic. Na cesti ob progi so bili tudi tu uničeni trije mostovi. Promet je popolnoma onemogočen. Vsi potokusi sovražnika, ki je hotel ovirati naše enote so bili brezuspešni. Proga Bihač — Kostanjevica je bila porušena na 66 mestih. Na cesti ob progi je bilo uničenih 7 mostov. V bojih za to komunikacijo je bilo pobitih 400 sovražnikov. V gorskem Kotorju so porušene vse komunikacije. V Dalmaciji so bile porušene tri ceste, ki vodijo iz Splita. V Bosni je bila poškodovana železniška proga Sarajevo — Mostar. V Srbiji je proga Niš — Vranje poškodovana

v dolžini 2 km. Na cesti ob progi sta bila razstreljena dva mostova. Pri Nišu je bilo uničenih 6 kamionov. Pri Leskovcu je bilo pobitih 60 četnikov. Na progi Prilep — Velea je bilo ubitih 150 Nemcev, ujetih pa 15 vojakov in 3 oficirji. Uničeni so bili 4 tanki, zaplenjena pa sta bila dva tanka in 3 radio-postaje. Po uspešni protiofenzivi čiščijo naše enote v Črni gori in Sandžaku teren.

V Sloveniji je bil na cesti Celje — Dravograd uničen tovorni vlak in ubitih 20 Nemcev. Železnica Ljubljana — Zidani most je bila porušena na več mestih. Odbiti so bili sovražniški poizkusi, da popravi progo Ljubljana — Kočevje.

V Albaniji je bila na cesti Kučuk — Prizren razbita nemška kolona. Ubilih je bilo 20 Nemcev.

Uspehi RA: za Romunijo in Bolgarijo še Finska

V Helsinkih je bilo 4. septembra objavljeno, da je Finska prekinitila obnosaje z Nemčijo in pozvala Nemčijo, da do 15. septembra umakne svoje čete iz Finske, če ne, bodo razorožene in predane zaveznikom kot vojni ujetniki. Predsednik finske republike general Mannerheim je izdal danes izjavo, da prenehajo so-

vrzati napram Sovjetski Zvezi.

Finska je zaprosila sovjetsko vlado, da sprejme fínsko delegacijo. Moskva je objavila, da bo sprejela fínsko delegacijo, čim bo fínska vlada izpolnila predhodne sovjetske pogoje, t. j. prekinitve odnosajev z Nemčijo in poziv Nemčiji, da umakne svoje čete.

Bruxelles osvobojen

London 4. IX. Britanske čete so uzele zvečer vkorakale v glavno mesto Belgije Bruxelles. Nemškega odpora skoro ni bilo. Danes pa britanske kolone pridirajo proti Holandski in so še 40 km oddaljene od Holandske meje. Ameriške kolone pa so prošle v probesna Charleroi-a in se bližajo trdnjavi Namur. Belgija se osvobaja brez bitke. Nekatere britanske kolone so obšle mesto Lille.

Ob izlizu reke Somme je bilo osvobojeno mesto Abbeville.

V smeri proti Nemški meji ameriške kolone se operirajo na vzhodnem bregu reke Mosel ter pri Metz in Nancyju.

Maršal Tito pri lovski eskadrili NOV

(Maršal Tito je pregledal prvo lovsko eskadrilo NOV in PO).

med nami štirje fantje: Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič, štirje primorski fantje, in izpovedali pred vsem narodom ter z dejanjem potrdili, da je za pridobitev svobode treba znati žrtvovati tudi svoje življenje. To, kako so si ti fantje od vsega začetka, ko so se podali v borbo, bili na jasnem, da tvegajo za svoje svete cilje tudi življenje, in to, kako so bili neomajni v svojem življanju, je pretreslo ves narod. Streljali so jih po fašistovski, v hrbet, toda Bidovec vrgel in ujel ves ploton v prsa. Pokazal je tako simbolčno, da te s svojimi tovariši bil vedno pripravljen gledati smrti v obraz. Zato pa strelj, sproženi 6. septembra 1930 na Bazovici niso ubili teh, štirih fantov, vzorov samozavešnega in ponosnega Slovenca — kajti oni žive in vedno bolj je svetel njihov spomin — ubili pa so za nas Primorce vso suženjsko preteklost. Jasno

nam je postalo, da si bomo svobodo priborili in da moramo zato biti vsi vredni bazovških žrtve vsi samozavešni in ponosni Slovenci.

Bazovica pomenja začetek novih oblik odpora, pomeni začetek oborožene akcije in pomenja začetek preoblikovanja našega narodnega značaja, kar je potem Osobodilna Fronta, ki v svojih temeljnih točkah oznanja, da „slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in slovenske pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovensstva“, postavila na mncizme in s tem res uspešne osnove.

Zato pa je Bazovica prelomnica v primorski zgodovini in hkrati mejnik na poti, ki je pripeljala Primorskó v Osobodilno Fronto. In zato tudi primorska udarna brigada, brigada, ki je zrastle iz primorskih partizanov, ne more nositi lepšega in pravičnejšega naslova kot je Bazoviška.

Dr. Joža Vilfan

Joža Vilfan je v članku poudaril kontinuiteto med predvojnimi protifašističnim uporom in uporom med drugo svetovno vojno pod vodstvom OF slovenskega naroda.

(Vilfan, Bazovica — prelomnica v Primorski zgodovini.)

žrtve Partije za osvobodilni boj. Po tej plati je ta letak čisto malomeščanski, nacionalističen.«²¹

Vse pozitivne lastnosti naj bi imel le »plebejski« del, na katerega so se tudi oprli kot na izvirnega nosilca primorske protifašistične tradicije narodnjaškega izvora. Istočasno so sklenili ustvariti tudi nove simbole primorskega odpora. Najbolj značilen primer je postal Janko Premrl-Vojko, padli partizan in izjemno priljubljen domačin, ki je bil kasneje proglašen za narodnega heroja. Tako je poverjenišstvo CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško v poročilu CK KPS 29. marca 1944 predlog utemeljilo z naslednjimi besedami: »Predlagamo tudi imenovanje Vojka za narodnega heroja. Širi se propaganda, da bi bilo vse drugače, če bi bil Vojko še živ, da je on pravi nacion. borec in ne komunistični importirani Kranjci in smatramo, da bi oba ukrepa zelo tolkla plave, če ju bomo znali politično izkoristiti. Vojko je poleg vsega za Primorce legendarni junak in torej tako priznanje po poročilu štaba tudi zasluži.«²² Tako po vojni na Primorskem verjetno ni bilo kraja, ki ne bi imel Vojkove ulice.²³

Sicer pa ostre kritike predvojnih primorskih politikov s strani pokrajinskega vodstva KPS med domačimi pripadniki odporniškega gibanja nikoli niso žele odobravanja in so jih tudi zavračali kot povsem neverodostojne. Tako je PK KPS za Primorsko 8. julija 1943 poročal CK KPS:

»Prvič se je pokazalo, da tisti aktivisti OF, ki so prišli k nam iz katoliških vrst in so bili v prejšnjih letih navezani na Besednjaka, nikakor niso prenehali zaupati temu meščanskemu vodstvu. Priključili so se OF iz nacionalne borbenosti zato, ker drugega narodnega vodstva dejansko ni bilo. Naša kritika starega narodnega vodstva jih je neprijetno dirnila in so jo odkrito kritizirali. Slično je z bivšimi tigrjevskimi nacionalisti, ki čakajo, kdaj bo prišlo njihovo vodstvo iz zapora (zlasti dr. Mermolja).«²⁴

Takšno stališče glede na značaj ter vlogo Osvobodilne fronte v protiokupatorskem boju niti ne preseneča. Vodstvu KPS, ki je bilo pobudnik Osvobodilne fronte, je namreč s pozivom na oboroženi odpor proti okupatorju, ki ni bil omejen s politično-ideološkimi merili, temveč je prvenstveno temeljil na patriotski podlagi, uspelo pritegniti v svoje vrste mnogo ljudi, ki v »normalnih« okoliščinah ne bi postali privrženci gibanja, v katerem so imeli vodilno vlogo komunisti. Prav množična podpora prebivalstva partizanskemu gibanju pa je bila eden

21 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 5.*, dok. 57. Poročilo PK KPS za Primorsko dne 18. (z nadaljevanji 21. in 25.) maja 1943 CK KPS.

22 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 372.

23 Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 371–372.

24 *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji*, knjiga 8, dok. 33. Poročilo PK KPS za Primorsko 8. julija 1943 CK KPS.

od ključnih pogojev, ki je omogočil gibanju uspešen prevzem oblasti po vojni. Predvojni komunist Martin Mencej je takšno strateško usmeritev zelo nazorno opisal z besedami: »Nekatere izmed nas je spremljal nekoliko čuden občutek ob spoznanju, da je prihajalo po kapitulaciji Italije leta 1943 na osvobojeno ozemlje množstvo dovčerajšnih nacionalekstremistov in antikomunistov. Ko sem srečaval npr. juriste, inženirje, tehnike idr., ki sem jih poznal že iz časa tik pred vojno kot zagrizene antikomuniste, si nisem mogel predstavljati, kako naj bi se ti vključili v vrste borcev socialistične revolucije.«²⁵

Še precej izraziteje je takšna praksa prišla do izraza ravno na Primorskem. O razmerah na Primorskem je še 1. oktobra 1944, to je le nekaj mesecev pred osvoboditvijo, Lidija Šentjunc poročala CK KPS naslednje: »V vseh okrožnih institucijah je tako v OOOF najbolj značilno dejstvo, da ‹vodilni› ljudje niso člani P, in da P tu razen med proletariatom nikjer ne igra vodilne vloge. Položaj, kot recimo drugod l. 1941, da si ljudje o Partiji ne upajo govoriti.«²⁶ Sicer pa se je na Primorskem celo dogajalo, zlasti v času pred kapitulacijo Italije, da so postali člani KPS celo prakticirajoči verniki, kot to ugotavlja v svojih raziskavah Vida Deželak Barič.²⁷

Na kakšen način se je na Primorskem uveljavilo zaupanje v partizanski boj in odporniško gibanje, pojasnjuje France Škerl z besedami:

»Poseben problem na Primorskem je nekaj časa bilo razmerje med četniki in partizani. Primorci so namreč partizanom rekli četniki, pri tem pa pravih četnikov v tistem zgodnjem času niso poznali. Četnike so spoznali pri poslušanju londonskega radia. Ta je takrat dejanja partizanov pripisoval četnikom. Na zavest primorskih ljudi, ki so dolga leta pričakovali rešitve le od Jugoslavije, so imeli ti četniki velik vpliv. Potrebno je bilo mnogo razlag, da so spoznali, kaj so četniki in kaj partizani. Ne glede na razlike pa primorski ljudje niso nikoli izgubili naklonjenosti do partizanov, ker so videli, da so se z Italijani resnično borili. To pa je bilo za primorske ljudi edino važno.«²⁸

Eden temeljnih ciljev OF je bila namreč v sklopu uresničitve programa Zedinjene Slovenije vseskozi tudi priključitev Primorske k matici. Zato je partizanski oboroženi odpor večina primorskega prebivalstva vse bolj dojemala kot logično nadaljevanje njihovega dvajsetletnega antifašističnega boja, katerega osnovni smoter je bil združitev z matičnim narodom.

Engelbert Besednjak, ugledni predvojni primorski politik, ki je v času med obema vojnama kot primorski emigrant živel pretežno v Beogradu in je bil znan

²⁵ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 278.

²⁶ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 392.

²⁷ Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije*, str. 291–312.

²⁸ Škerl, O nekaterih specifičnih oblikah, str. 116.

po svoji široko razpredeni mednarodno mreži zvez ter bil vseskozi tudi na dvoru Karadorđevićev dobro zapisan, je dvajsetletni cilj primorskega prebivalstva v pismu Virgilu Ščeku na silvestrovo 1944, v katerem ga poziva, da na Primorskem opustijo sredinsko držo ter se pridružijo odporniškemu gibanju, pojasnil z besedami:

»K reviziji našega zadržanja nas razen tega, kar sem navedel, silijo še mnogoštevilni drugi tehtni razlogi, ki jih ne moremo v enem pismu izčrpno obrazložiti. Omeniti hočem na kratko le nekatere: 1) Mi vsi imamo tukaj vtis, da je voditelj Narodnoosvobodilnega pokreta rešil državo. (...) Njegova zmaga pomeni zato zmago jugoslovanske državne misli. Kdor hoče skupno državo, je dolžan podpirati pokret, ki je to državo rešil in jo brani proti vsem njenim nasprotnikom. (...) Mi Primorci, ki stopamo šele sedaj v svojo državo, ne moremo biti ravnodušni spričo teh nevarnosti. Nam ne more biti vse eno, ali bo dom, v katerem nam je bivati, zidan na zdravem ali trhlem temelju. (...) Kdor hoče pravo Jugoslavijo, ne more drugo nego vse to celoma odobravati ter novi pokret odločno podpreti. 3. K temu nas pa izrazito silijo tudi posebni interesi naše pokrajine. Osvoboditev domačije je bila najvišji cilj in gonilna sila naših dvajsetletnih borb. Temu cilju so služile vse naše organizacije in posamezniki doma in v inozemstvu. Njemu smo posvetili svoje življenje. Prirodno je bilo torej, da smo kakor vse ostale pokrete tako tudi Narodnoosvobodilno gibanje motrili in ocenjevali v luči naših vrhovnih ciljev. Vse dotlej dokler nismo bili neomajno uverjeni, da se v vprašanju naše domačije njihovi in naši cilji celoma krijejo, mi se nismo smeli predati brez pomislekov in pridržkov novemu pokretu. (...) Kdor noče samega sebe in drugih slepiti, mora priznati, da so nam Tito in njegovi ljudje dali in prinesli to, kar smo leta in leta zaman pričakovali, da bo vlada nemudoma proglasila, da je osvoboditev Julijske krajine, Koroške in drugih podjarmljenih delov naše zemlje vojni cilj Jugoslavije. (...) Kdor vestno in pošteno razmisli vsa izložena dejstva, mora priti neizbežno samo do enega zaključka: interesi naše domačije in naša načela nam nalagajo imperativno dolžnost, da se brez pomislekov in pridržkov pridružimo Narodno-osvobodilnemu pokretu. Če bi ravnali drugače, bi zatajili lastno preteklost in se izneverili vsem vrednotam, za katere se je naše ljudstvo borilo in trpelo četrto stoletja pod fašizmom. Pri tem nas ne sme prav nič motiti, da nas od Titovih ljudi loči naše krščansko svetovno naziranje. Saj boj se vrši danes v prvi vrsti za to, da vrnemo našemu ljudstvu domovino, da mu damo lastno državo. Najprej mora narod imeti zagotovljen obstanek, nato pride vse ostalo. V vprašanju lastne državnosti smo pa z Narodno-osvobodilnim pokretom ene duše in ene volje.«²⁹

Sprejetje takšne odločitve pa ne predstavlja zgolj Besednjakovega stališča, nekateri namreč oporekajo verodostojnosti pisma, češ da je bila takšna uteme-

29 Pismo dr. Engelberta Besednjaka, str. 258–267.

ljitev izsiljena s strani beograjskih oblasti, temveč jo gre razumeti kot izraz tedanjega razpoloženja pretežnega dela primorskega prebivalstva. V tem smislu gre razumeti tudi podporo primorske duhovščine povojnim prizadevanjem za priključitev Primorske k Federativni ljudski republiki Jugoslaviji na pariški mirovni konferenci, čeprav je tedaj v njej že vladal komunistični režim.³⁰

LJUBLJANSKA PREDVOJNA POLITIČNA ELITA IN PRIMORSKI ANTIFAŠIZEM

Kako pa je predvojna politična elita v Ljubljani zapravila zaupanje primorskega prebivalstva? Že pred vojno vidne velike razlike med katoliškim taborom tostran rapalske meje (tu je bil kot glavni sovražnik prepoznan komunizem) in primorsko duhovščino, ki je vseskozi videla v fašizmu grožnjo narodnemu obstoju, so se dramatično poglobile in dobile povsem nove razsežnosti z napadom sil osi na Jugoslavijo. Naklonjenost partizanskemu boju med Primorci, ne glede na njihovo nazorsko in politično prepričanje, je bila v veliki meri pogojena z dejstvom, da se je predvojna politična elita na čelu z Markom Natlačenom in ljubljanskim škofom dr. Gregorijem Rožman³¹ s pristankom na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji v očeh primorskega prebivalstva že ob začetku okupacije diskreditirala, ob njeni odločitvi za oboroženo kolaboracijo s fašističnim okupatorjem pa izgubila še zadnjo sled legitimnosti v znatnem delu primorskega javnega mnenja.

Če se znova naslonimo na Besednjakovo mnenje, je ta v pogovoru s srbskim novinarjem Milanom Jovanovićem Stoimirovičem nekaj mesecev pred okupacijo Jugoslavije izrazil prepričanje, da lahko le Anton Korošec, s katerim sta bila v zaupnih odnosih, doseže priključitev Istre³² k Jugoslaviji.³³ Takšne želje je Korošec sicer imel, pri čemer je bil, kot je razvidno iz spominov vodje HSS Vladka Mačka, ta karizmatični načelnik katoliške stranke prepričan, da bodo Slovenci zgolj s pomočjo združenih Srbov, Hrvatov in Slovencev mogli spet dobiti preko pol milijona Slovencev, ki so bili z rapalsko pogodbo predani Italiji.³⁴ Vendar je v luči razkritij v knjigi Čas odločitev, ki obravnava delovanje katoliškega tabora na predvečer okupacije, moč prepričljivo trditi, da takšnih Besednjakovih pričakovanj Korošec zagotovo ne bi mogel uresničiti s tedanjo politiko, saj je ta

30 Razgovori in članki. *Primorska duhovščina za Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo.*

31 Godeša, O političnem delovanju ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana, str. 152–170.

32 Srbski novinar je pod pojmom »Istra« seveda razumel celotno s Slovenci in Hrvati poseljeno ozemlje, ki je z rapalsko pogodbo pripadlo Kraljevini Italiji.

33 Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, str. 409–410.

34 Maček, *Memoari*, str. 92–93.

vodila v smeri, ki se je oddaljevala od temeljnega cilja primorskega prebivalstva, to je priključitve Primorske k matični domovini. Do tega akta je lahko na mirovni konferenci v Parizu leta 1947 prišlo le zaradi odločne opredelitve proti silam osi in boja na strani zmagovite zavezniške koalicije tistih političnih subjektov, ki so po vojni tudi prevzeli oblast. Če se vrnemo k Besednjakovemu zaupanju v Koroščeve sposobnosti izpeljati priključitev Primorske k matici, lahko po tem, kar vemo o zadnjih mesecih njegovega delovanja, pravzaprav trdimo ravno nasprotno, in sicer da je bil prav Korošec dejanski začetnik in pobudnik tiste politične usmeritve, ki je privedla do aprilske opredelitve vodstva SLS, ko so se katoliška stranka in nato v Narodnem svetu za Slovenijo (ustanovljen 6. aprila 1941) zbrani predstavniki predvojnih strank povsem nedvoumno postavili na stran sil osi.³⁵

Kot se je kasneje pokazalo, je do ključne prelomnice med predvojno ljubljansko politiko in dvajsetletnimi prizadevanji primorskega prebivalstva za združitev z matico prišlo spomladi in poleti 1940 ob dogodkih, povezanih z napadom nacistične Nemčije na Francijo in z vstopom Italije v vojni spopad na strani Hitlerja.

»Čujte, on je gotov. Premro je od straha od Nemaca. Traži germanofilsku vladu, koja bi nas zaštitila. (...) Korošec kaže da moramo biti kao ‚Schulbubli‘, sa rukama na stolu!«³⁶ Tako je srbski politik in minister v vladi Dragiše Cvetkovića Mihailo Konstantinović v dnevniku povzel odziv nespornega voditelja slovenskega političnega katolicizma Antona Korošca na francosko kapitulacijo. Korošec je bil namreč prepričan, da po kapitulaciji Francije v mednarodnih okvirih ni več sile, ki bi lahko ustavila Hitlerja pri uresničitvi njegovih ciljev. Na podlagi takšnega predvidevanja se je Korošec nemudoma odločil za tesno naslonitev na nacistično Nemčijo ter sile osi, ki so se zavemale za vzpostavitev totalitarnega in rasističnega »novega reda«. Ta politična usmeritev je zaznamovala Koroščevo politično delovanje vse do njegove smrti 14. decembra 1940, nadaljevala pa sta jo tudi njegova naslednika na čelu katoliške stranke, Franc Kulovec in Marko Natlačen.³⁷

Korošec je bistvo svoje politike jeseni 1940 pojasnil nemškemu veleposlaniku v Beogradu z besedami, da vidi »nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os in zlasti na Nemčijo«. ³⁸ Za takšno opredelitev je bilo ključno predvsem prepričanje v zmago sil osi v vojni, kar naj bi imelo po mnenju vodilnih katoliških politikov za »naravno« posledico tudi »razkroj zahoda«, to je zaton zahodne civilizacije. Dokončnega zatona liberalne parlamentarne demokracije ter tržnega gospodarstva, kot so

35 Godeša, *Čas odločitev*, str. 121.

36 Konstantinović, *Politika sporazuma*, str. 140.

37 Godeša, *Čas odločitev*.

38 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 226–227.

tedanje stanje ocenjevali v konservativnih katoliških krogih, ki so se nagibali k avtoritarnim rešitvam, pa niso obžalovali, temveč so v tem celo videli priložnost za uveljavitev korporativnega družbenega modela, ki je temeljil na papeških okrožnicah ter nasploh na cerkvenem nauku. V pretežnem delu katoliškega tabora tako niso videli nobenih resnejših težav pri prilagoditvi družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije. Z odločnim poudarjanjem korporativizma, antiliberalizma, antikomunizma in nasprotovanjem prostožidarstvu je Korošec pošiljal Berlinu sporočilo, da so se takšni ureditvi pripravljene brez predsodkov in povsem prostovoljno prilagoditi, če se pri tem pusti pri miru Cerkev.³⁹ Razmerje med nacizmom in katolicizmom, kakršnega so v tistem času zagovarjali v vodilnih slovenskih katoliških krogih, je natančno opredelil Ivan Ahčin, glavni urednik časnika *Slovenec* ter eden osrednjih katoliških ideologov, ko je dejal: »Mi imamo svoj Weltanschauung, nacionalsocialisti pa svojega. (...) Mi smo z njimi na isti liniji v treh stvareh: masoni, Judje in komunisti.«⁴⁰

Najbolj so se v katoliškem taboru v idejnem smislu približali nacizmu s poudarjanjem agresivnega antisemitizma, čeprav je papež Pij XI. v okrožnici *Mit brennender Sorge* (Z zgočo skrbjo) leta 1938 v kritiki nacionalsocialistične ideologije, poleg njenega pretiranega nacionalizma, kot nesprejemljive za katoličane izpostavil prav njene rasne vidike. Takšni rasistični poudarki, ki jih v katoliškem taboru v tistem času niti niso skušali prikrivati, so pomenili na simbolni ravni tudi najpomembnejšo »vstopnico« v svet totalitarnega in rasističnega »novega reda«. V tem pogledu se je najbolj izpostavil Korošec kot minister za prosveto v Cvetkovičevi vladi z brezkompromisnim zavzemanjem za sprejetje protijudovskih ukrepov, kjer pa mu je uspelo doseči le sprejetje uredbe o omejitvi vpisa (*numerus clausus*) judovskih dijakov in študentov na jugoslovanske izobraževalne ustanove.⁴¹

Lavo Čermelj, eden od obsojencev na tržaškem procesu, in pisatelj France Bevk, kasnejši predsednik PNOO, sta glede pomena vstopa Mussolinijeve Italije v vojno junija 1940 na strani Hitlerjeve Nemčije za bodočo usodo Primorske izrazila mnenji, ki ju lahko posplošimo na celotno primorsko prebivalstvo. Čermelj je zapisal: »Ko je Italija sredi leta 1940 stopila v vojno na strani nacistične Nemčije, je postalo slovenskim in hrvaškim Primorcem jasno, da je napočil čas za osvoboditev Trsta, Goriške in Istre izpod fašističnega jarma.«⁴² Bevk pa je v svojih spominih *Pot v svobodo* ob tem dogodku zapisal:

39 Godeša, *Čas odločitev*.

40 Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, str. 432.

41 Godeša, *Čas odločitev*. Tudi Koljanin, *Jevreji i antisemitizam*.

42 Čermelj, *Ob tržaškem procesu 1941*, str. 14.

»Pričakoval sem vojno napoved Italije. Ali Mussolini pojde v vojno? Pojde. To prepričanje mi je vsiljevala že zgolj želja da bi se to zgodilo... Napovedal je vojno, da bi delil plen nemških uspehov... Srce se mi je oddahnilo. Nisem se varal v svojih upih. Italija gre v vojno. Bilo mi je, kakor da so v enem samem hipu izpolnjene vse nade tlačenega ljudstva, poplačani vsi njegovi naporu dvajsetih let, maščevano vse trpljenje. Zdelo se mi je. Zdelo se mi je, da že vidim plapolati tolikokrat zasramovane in onečaščene slovenske zastave, da že slišim vzklikanje in petje nepregledne množice v zanosu navdušenja. Prevzemala me je radost, kakršne še nisem občutil. Če bi bil hotel, bi ne mogel skrivati svojih občutkov... Nisem poznal pravega razmerja vojskujočih se sil, a verjel sem v neogiben poraz napuha, laži in gorja. Prav je tako! Dobro je tako! Gorel sem od zadoščenja!«⁴³

Takšno prepričanje pa je vodilo primorske antifašiste tudi v konkretne akcije, v katere je sodila tudi Čermeljeva spomenica, ki jo je na začetku leta 1941 poslal v London in v kateri je opisal, kako nevzdržne in krivične so razmere na Primorskem, ter zapisal: »Proti tej bolezni je samo eno zdravilo: eliminirajte ta tujek! Z drugimi besedami, ločite Julijsko krajino iz italijanskega političnega telesa in jo združite z njenim zaledjem, kamor po narodnosti spada.«⁴⁴

Še v času, ko delovanje tigrovcov ni bilo ustrezno ovrednoteno v slovenski družbi, je Tone Ferenc objavil knjigo o njihovih akcijah v Italiji in Avstriji spomladi 1940, kasneje so o tem med drugim pisali tudi Gorazd Bajc,⁴⁵ Jera Vodušek Starič⁴⁶ in predvsem na podlagi gradiva SOE v britanskih arhivih avstrijski zgodovinar Peter Pirker.⁴⁷

Že na podlagi opravljenih raziskav, predstavljenih pred dobrim desetletjem v knjigi Jerce Vodušek Starič *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*, se je povsem nedvoumno pokazalo, da so v očeh Britancev med predstavniki slovenskih političnih strank veljali za angleške »prijatelje« predvsem tisti, ki so izhajali iz liberalnega tabora, ter zlasti primorski »iredentisti«, prav tako izvorno liberalnega porekla. Tako npr. je polkovnik George Taylor 11. marca 1941 v poglavju o Hrvaški in Sloveniji iz Aten Charlesu Hambru, šefu Special executive operations (SOE) in predsedniku sveta o dejavnosti SOE na Balkanu poročal tudi naslednje:

»Zelo tesno sodelujemo s slovensko demokratsko skupino,⁴⁸ ki jo vodita dr. Čok in profesor Rudolf, psevdonim Rukovina. Ti ljudje, za razliko od slovenske klerikalne

43 Navedeno po Škerl, O nekaterih specifičnih oblikah, str. 104.

44 Pirjevec, Dr. Lavu Čermelju v spomin.

45 Bajc, *Iz nevidnega na plan*.

46 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*.

47 Pirker, *Gegen das Dritte Reich*; Pirker, *Transnational resistance*, str. 765–788.

48 Mišljeni so slovenski liberalci.

stranke, so odločno protinemški, zagrizeno protiitalijanski in proangleški (ali bolj natančno prozahodni) liberalci. Po svojih idejah ne predstavljajo širokega dela slovenskega ljudstva, so pa izredno organizirani pri podtalnem delovanju in izkušeni pri zarotniški dejavnosti, ker so se obdržali kot ilegalna organizacija (ne da bi jih beograjska vlada resno skušala zatreti) celo vrsto let.«⁴⁹

Vse to je zelo dobro vedel tudi znameniti britanski zgodovinar Alan John Percivale Taylor, ko je v brošuri *Trieste*, v kateri je tudi s svojim znanstvenim ugledom podprl zahtevo po priključitvi Trsta k Jugoslaviji, zapisal tudi besede, ki so se nanašale na primorske antifašiste in še posebej tigrovce:

»Takšna so bila italijanska pričakovanja o mirnem civiliziranju slovanskih kmetov. Niti en Italijan se ni zoperstavljal, nikoli ni bilo z njihove strani poskusa izboljšati njihov položaj. Italijani vseh strank so soglašali s ciljem o narodnem izničenju Slovencev in Hrvatov pod italijansko oblastjo. Cilj ni bil uresničen. Ljudstvo je skušalo pravico do življenja uresničiti z izkazovanjem svoje volje po življenju; in nobeno ljudstvo ni skušalo bolj izkazovati svoje pravice kot Slovenci zahodno od Julijskih Alp. Italijani so se zatekali k vedno bolj terorističnim metodam in velikima sodnima procesoma, enim leta 1930 in nato še bolj brutalnim leta 1941. Britanska javnost ima rada plebiscite. Tukaj je neprenehoma več kot dvajset let potekal plebiscit, neprekinjeno ljudsko glasovanje, v rezultat katerega ni bilo dvoma. Slovenci kot ljudstvo niso hoteli umreti; odklonili so sprejetje italijanskega gospostva. Njihova priložnost se je pojavila leta 1940, ko je Italija vstopila v vojno na strani Nemčije. Končno so lahko tudi Slovenci imeli zaveznike. To so postali, še preden je vojna zajela tudi Jugoslavijo, ko je imela Velika Britanija zelo malo zaveznikov. Služili so kot izhodiščna točka za odpor v jugovzhodni Evropi; in so postali eden od najmočnejših dejavnikov v narodnoosvobodilnem gibanju, ki se je vzpostavilo v Jugoslaviji pod maršalom Titom. Ti Slovenci niso prosili, da bodo osvobojeni od Italije. Osvobodili so se sami. Vse, kar prosijo, je, da ne bi bili nasilno vrnjeni pod italijansko gospostvo.«⁵⁰

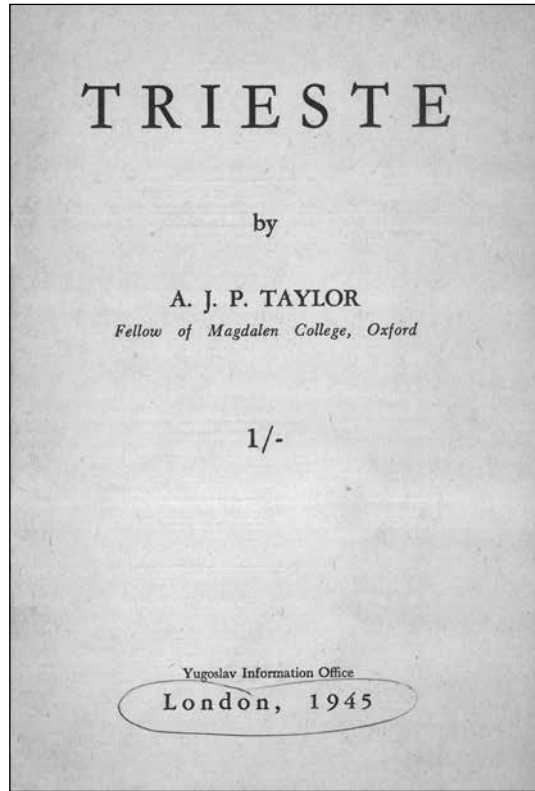
V sklop politike prilagajanja totalitarnemu in rasističnemu »novem redu«, ki so ga ustvarjale sile osi, je sodil tudi popolnoma odklonilen odnos vodilnih katoliških krogov do primorskih antifašistov, zlasti tigrovcev.

V skladu s politiko katoliške stranke, ki je videla »nedvomno edino možnost za zaščito svoje slovenske domovine v tem, da se najtesneje nasloni na os in zlasti na Nemčijo«,⁵¹ je bila razumljiva tudi Koroščeva reakcija ob razpustitvi Zveze emigrantskih društev v Beogradu septembra 1940. Njen predsednik Ivan Marija

49 Biber, Utrinki iz arhiva SOE, str. 145–154.

50 Taylor, *Trieste*, str. 14.

51 Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 226–227.

Naslovnica brošure *Trieste*, v kateri je britanski zgodovinar Alan J. P. Taylor zelo pohvalno pisal o primorskem antifašizmu

Čok je namreč (upravičeno) veljal za britanskega človeka ter je bil na zahtevo Nemcev, ki so bili v vojni z Veliko Britanijo, konfiniran v Arandelovcu. Vendar je bila Čokova konfinacija, v skladu s politiko večinskega dela vlade, ki se je nacistom le taktično prilagajala, dokaj »elastična«. Toda ko ga je brezkompromisni zagovornik tesne naslonitve na sile osi, Korošec, po naključju srečal na Bledu, ga je dal takoj prijeti in znova konfinirati.⁵² Tako se ne gre čuditi Čokovi nastrojenosti proti »klerikalcem«, ko se je z njimi znašel v emigraciji. Alojzij Kuhar je za Čoka kasneje trdil, da je bil »on naš denunciant, odkar smo prišli z Angleži v stik v Jeruzalemu«.⁵³ Čok je dvakrat, novembra 1942 in maja 1943, celo pisal britanskemu ministrskemu predsedniku Winstonu Churchilllu ter mu v pismih pojasnjeval, da je tedanji predstavnik Slovencev v Londonu in član begunske vlade dr. Miha Krek bil tudi v Cvetkovičevi vladi, ki je podpisala pristop

52 Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, str. 59.

53 ARS, AS 1643, šk. 57, Pismo Alojzija Kuharja 8. marca 1943.

k trojnemu paktu. Ista vlada je Čoka zaradi Britancem naklonjenega delovanja celo za mesec dni spravila v zapor in nato za osem mesecev v internacijo v Srbijo.⁵⁴

Ob napadu sil osi na Jugoslavijo se je vodstvo SLS, nato pa tudi nekateri predstavniki drugih strank, zastopanih v Narodnem svetu, odločilo svoj obstoj povezati z usodo sil osi, ki so skušale z vojno ustvariti totalitarni in rasistični »novi red«. Predvojni slovenski politični eliti, zbrani v 6. aprila 1941 ustanovljenem Narodnem svetu, je ustanovitev NDH 10. aprila 1941 v organizaciji ustašev Anteja Pavelića predstavljala zgled. Prizadevali so si namreč za enako rešitev, to je za vzpostavitev slovenske države pod okriljem sil osi. Dokončna odločitev za takšno ravnanje je bila sprejeta ob prihodu Kulovca iz Beograda v Ljubljano 3. aprila 1941, ko je bilo sklenjeno, da bodo ob napadu sil osi na Jugoslavijo ustanovili Narodni svet. To politično telo je bilo ustanovljeno z nalogo, da v pričakovanju uničenja Jugoslavije kot države s strani sil osi v ustreznem trenutku skuša izposlovati pri nacističnih oblasteh ustanovitev slovenske države po slovaškem oziroma po hrvaškem vzoru. Pobudo za takšno rešitev sta že dan pred napadom sil osi na Jugoslavijo, 5. aprila 1941, preko slovaškega poslanstva v Beogradu vodji SLS, dr. Fran Kulovec in dr. Miha Krek, sicer še ministra v Simovićevi vladi, sporočila v Berlin. Po državnem prevratu 27. marca 1941, ki so ga v SLS ostro obsodili, a so bili njeni predstavniki kljub temu prisiljeni vstopiti v Simovićevo vlado, so v strankinem vodstvu predvideli, da je vojna s silami osi neodločljiva ter da z njo prihaja konec Jugoslavije. Kulovec in Krek sta ob tem ugotavljala, da bodo morali Slovenci, če se za Slovenijo ne bo našla kakšna posebna rešitev, prav tako tudi Hrvati umreti skupaj s Srbi. Medtem so se namreč razširile vesti o razkosanju slovenskega ozemlja. V Berlin sta zato sporočila, da jima gre bolj za njuno deželo kot za jugoslovansko državo, in se zavzela za drugačen izhod. Pri tem sta izrecno poudarila, da »ta pa mora biti na vsak način najden in rešen v sodelovanju z Nemčijo«.⁵⁵ Kot rešitev sta predlagala ustanovitev samostojne Slovenije ali pa iz Slovenije in Hrvaške izoblikovano skupno državo.

Vodstvo SLS se je v trenutku, ko je bilo dobessedno vse postavljeno na kocko ter sta bila Kulovec in Krek s svojimi predlogi pripravljena tvegati tudi življenji, tako opredelilo v skladu z začrtano politično usmeritvijo, ki jo je določil že dolgoletni karizmatični vodja SLS Anton Korošec po kapitulaciji Francije.

Vendar za odločitev vodstva katoliške stranke, da v aprilskih dneh leta 1941 s pobudo za ustanovitev slovenske države obstoj naroda poveže z usodo sil osi, ideološki motivi v smislu naklonjenosti fašizmu nikakor niso bili ključni. V ospredju je bilo prepričanje, da bodo Hitler in njegovi zavezniki v vojni zmagali

⁵⁴ Biber, *Zavezniške in sovjetske misije*, str. 116.

⁵⁵ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, 5. tom (prvi poltom – Februar–April 1941), dokument 273, str. 383. Slovenski prevod dokumenta je objavljen v: Prevod poročila nemškega odpravnika poslov v Beogradu 5. aprila 1941, *Slovenski zbornik 2007*, str. 348–349.

ter se zato z napadom sil osi na Jugoslavijo bliža tudi konec Jugoslavije kot države.⁵⁶ Skladno s takšno odločitvijo so skušali Natlačen ter še nekateri drugi člani Narodnega sveta po vesti o ustanovitvi NDH prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito, a je iz Berlina prispelo zgolj suhoparno sporočilo, »da predstavnik ministrstva zunanjih zadev ne vidi možnosti, da bi se mogel sestati z vodjem Slovenskega narodnega sveta«. ⁵⁷ Kasnejše ravnanje Natlačena in njegovih sodelavcev (obrat k Italijanom ter naslovitev identične prošnje Mussoliniju, nato priznanje aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, vstop v pokrajinsko konzulto in odhod »poklonitvene deputacije« v Rim k Mussoliniju in papežu) kljub veliki vztrajnosti ter celo posredovanjem pri Mussoliniju ter (posredno) Hitlerju ni obrodilo nikakršnih sadov. Poskusi slovenskih predvojnih vodilnih politikov ob začetku agresije sil osi na Jugoslavijo, da bi se postavili ob bok Jozefu Tisi in Anteju Paveliću, so se končali klavrno, saj jim ni bila namenjena niti vloga »polnopravnih« kvizlingov, kot so tedaj pogosto označevali osebe, ki so prevzele takšno ali podobno vlogo, kot sta jo imela voditelja Slovaške in NDH. Pa sta ti tvorbi v Hitlerjevi hierarhiji odnosov z nacističnimi zavezniki veljali za bolj ali manj »tretjerazredni«. Vendar je bil tudi tak »kvizlinški« status za slovensko predvojno elito v okviru »novega reda« povsem nedosegljiv. Zadovoljiti se jim je bilo potrebno še s precej bolj obrobni položajem in le simbolično vlogo, s članstvom v fašistični pokrajinski konzulti, ki je imela le posvetovalni značaj, kjer so s potrjevanjem odločitev pokrajinskih fašističnih oblasti zgolj izkazovali svojo lojalnost italijanski državi in fašističnemu režimu. Celó v takšnem položaju so se predstavniki slovenske predvojne politične elite med seboj prerivali, kdo se bo bolj prikupil novim oblastnikom.⁵⁸

Takšno ravnanje je temeljilo izključno na dejstvu, da so bili v izhodišču pač usmerjeni zgolj v iskanje rešitve slovenskega vprašanja pri silah osi ter v tistem trenutku o morebitnem obstoju drugačnih možnosti niti niso razmišljali. In to namreč iz povsem preprostega razloga, pretežni del predvojne politične elite je bil namreč povsem prepričan v zmago sil osi v vojnem spopadu z zavezniki.

Že vesti o Natlačenovem priznanju enostranskega akta aneksije Ljubljanske pokrajine (Provincia di Lubiana) k Italiji in zlasti v širši mednarodni javnosti odmeven obisk »poklonitvene deputacije« konzulte pri Mussoliniju v Rimu so skrajno negativno odmevali v zavezniški javnosti in med člani jugoslovanske begunske vlade. Z obiskom so pokrajinski predstavniki aneksijski akt še dodatno manifestativno potrdili. Tudi Natlačenov vstop v pokrajinsko konzulto, ki je pomenil s strani predvojne politične elite potrditev obstoječega stanja in s tem

56 Godeša, Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem, str. 767–786.

57 Dr. Marko Natlačen o svojem delovanju, str. 135.

58 Godeša, *Čas odločitev*.

tudi pristanek na razkosanje slovenskega ozemlja kot dokončno rešitev, je naletel na negativne odzive..

Celotno ravnanje predvojne slovenske družbene elite v prvih mesecih okupacije se je torej gibalo v iskanju rešitve v okviru totalitarnega in rasističnega novega reda ter je s priznanjem aneksije pomenilo pristanek na debelacijo Jugoslavije, t. j. nepriznavanje njene državne kontinuitete. Tako je pristanek na aneksijo predstavljal, kot je to poudaril Janko Pleterški, tudi »priznanje tuje oblasti kot domače«. ⁵⁹ Aneksijski akt je poleg najbolj izpostavljenih vodilnih oseb (Natlačén, Adlešič, Pucelj, Gosar, škof Rožman) s svojim ravnanjem potrdilo tudi vseh 105 županov z ozemlja Ljubljanske pokrajine. To je seveda samodejno pomenilo tudi, da obstoječega stanja tisti del politične elite, ki je pristal na aneksijo, ni mogel interpretirati kot okupacijo. S tem se je skladalo tudi mnenje nekaterih katoliških razumnikov, ki so trdili, da »rajši vidijo nadoblast Italijanov kot pa Nemcev ali Srbov«. ⁶⁰ To je bilo seveda v popolnem nasprotju s stališčem vlad zavezniških držav, vključno z jugoslovansko begunsko vlado, ki takšne razlage stanja na ozemlju jugoslovanske države s strani agresorskih držav niso niti priznavale niti upoštevale. Zanje je bilo takšno ravnanje v nasprotju z mednarodnim pravom ter kot tako popolnoma nesprejemljivo in nedopustno. Tudi z vidika predvojne jugoslovanske zakonodaje je bilo takšno ravnanje moč obravnavati kot kršitev. S perspektive slovenskih nacionalnih interesov pa je bilo priznanje enostranskega akta aneksije Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, ki je dejansko pomenilo potrditev obstoječega stanja in s tem tudi legitimiranje razkosanja slovenskega ozemlja kot dokončne rešitve, s strani vseh sodobnikov opredeljeno kot največja katastrofa za slovenski narod.

PRIMORSKI ODMEVI NA RAVNANJE LJUBLJANSKIH POLITIKOV OB NAPADU SIL OSI NA JUGOSLAVIJO

Na Primorskem so vsi politični subjekti v nasprotju s ljubljansko politično elito vseskozi verjeli in upali v končno zavezniško zmago, prav z napadom na Jugoslavijo, v katerem je sodelovala tudi fašistična Italija, pa so videli enkratno priložnost za priključitev k matici, to je jugoslovanski državi. V tem pogledu je bil Besednjak v pismu, ki ga je 15. julija 1941 iz Beograda poslal svojemu političnemu somišljeniku v Ljubljani Andreju Gosarju, povsem jasen, ko je zapisal:

»Gledajo z drugačnimi očmi na državo. In kako je mogoče prezreti razpoloženje ljudstva na Primorskem? V tem ljudstvu, ki presega število vašega prebivalstva, so

⁵⁹ Pleterški, *Pravica in moč*, str. 409.

⁶⁰ Simšič, Ugo Ubaldi, str. 439–474.

se v dveh desetletjih nagrmadile sile, o katerih vemo, da bodo v danem trenutku bruhnile na dan z nezadržno, skoro revolucionarno močjo. Primorski živelj je v narodnih in državnih stvareh skrajno občutljiv in intrasigenten. Primorci so sicer pripravljeni se boriti za samoupravo, smatrajo pa pri tem državo za svetinjo, ki bi jo branili strastno in odločno proti vsakomur. Vse, kar diši po separatizmu, vzbuja odpor pri vseh strankah brez razlike programa in svetovnega naziranja.«⁶¹

V skladu s takšnimi divergentnimi pogledi so bili primorski odmevi na ravnanje ljubljanske politične elite ob začetkih okupacije, ko je le-ta pristala na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, razumljivo še znatno ostrejši in neizprosnejši, kot se je to dogajalo v Ljubljani s strani odporniškega gibanja. Kritika s primorske strani je bila povsem utemeljena, saj je izpostavljala popolno nelegitimnost ljubljanske politične elite zastopati ne le interese slovenskega prebivalstva v Jugoslaviji, temveč še toliko manj celotnega slovenskega naroda. Z vidika mentalnega obzorja primorskega prebivalstva je bilo takšno delovanje namreč povsem nedopustno. V tem smislu je Besednjak v omenjenem pismu Gosarju izpostavil tudi naslednje:

»Mož⁶² ni nikdar imel v sebi tiste snovi, ki jo mora imeti politik. Naravnost zabavno je opazovati ga, kako se sam preriva na čelo godlje, ki mu more z matematično gotovostjo samo škodovati in ga onemogočiti za bodočnost. Ne vidi dalje od svojega nosu. Točno isto mnenje je imel o njegovih političnih sposobnostih Korun.⁶³ (...) Je že prav, da prevzema nase vso odgovornost in ostajaš Ti v ozadju. Bo nosil tudi posledice. (...) V slučaju zmage zapadnih sil se bo najprej takoj obnovila država. Tako so se obvezali zavezniki. O tem vprašanju sploh ne bo diskusije. (...) Drugo, kar se bo zgodilo, bo obračun z ljudmi, o katerih mislijo, da so bili v času nesreče odpadniki ali izdajalci. Ob prevratu ne bo časa, da bi stavili naši gospodje pogoje. Mučile jih bodo čisto druge, nujnejše skrbi. Mrzlično bodo hiteli pojasnjevati, razlagati in opravičevati svoje sedanje zadržanje. Vso moč svoje logike bodo napeli, da prepričajo merodajne činitelje o svoji nedolžnosti. In če jim to uspe, se bodo vračali srečni domov in hvalili Boga, da se lahko v miru umaknejo v zatišje. Toda doma ne bodo razmere povsem take, kakor si zamišljajo naši gospodje. Ne pozabi, da je njihova pokrajina⁶⁴ le majhen del slovenskega ozemlja. V mnogo večjem področju se vrši sedaj nasilno preseljevanje. Ta dogodek bo pretresel do dna duševnost prizadetih in morda temeljito spremenil njihov duševni odnos do

61 Tavčar, Pelikan, Troha, *Korespondenca Virgila Ščeka*, str. 74.

62 Mišljen je dr. Marko Natlačén, predvojni ban Dravske banovine in predsednik 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta za Slovenijo.

63 Psevdonim za dr. Antona Korošča.

64 Mišljena je Ljubljanska pokrajina.

države. Preseljenci so za nas velika uganka. Nadalje je treba v bodočnosti računati s Korošci. To so ljudje, ki mislijo drugače kakor vaši gospodje. (...) Kar se je pri vas v zadnjih mesecih zgodilo, je imelo gotovo tudi pozitivne strani, je bilo v znatni meri narekovano po sili razmer. Političen človek marsikaj razume. Nikdar pa ne bo mogel politik raztolmačiti in opravičiti primorskemu ljudstvu gotovih izjav in govorov, ki jih je čitalo v vašem in tujem časopisju. Vedi, da je obnašanje vaših vodilnih mož onkraj meje sprožilo splošno ogorčenje. Ljudje so od jeze trgali vaše časnike. Primorska javnost ne more prenesti takih pojavov. To ni bil zanjo dovoljen politični oportunistem, temveč izraz slovenske hlapčevske duševnosti, dokaz pomanjkanja vsakega narodnega ponosa. V zadnjih dvajsetih letih se ni našel onkraj meje niti eden odgovoren človek, ki bi se bil tako poniževal pred tujcem, kakor so se vaši. Vedi, da je mišljenje onkraj meje enotno, in da bo imelo zadržanje vaših mož, kakor se bojim, še zelo neljube posledice. Ljudje onkraj meje dolžijo vaše voditelje, da so omadeževali pred očmi celega sveta slovensko ime! Pri vas se ne zavedajo še, kako je stvar resna in se vedejo, kakor, da se pravzaprav ni nič posebno zgodilo. Tem neprijetnejše bo, se bojim, presenečenje, ki jih čaka. To posebno radi tega, ker bodo morali živeti skupaj z ljudstvom onkraj meje in upoštevati njegovo mišljenje o slovenski narodni časti. Jaz smatram, da gre tu za vprašanje, ki se bomo morali z njim pravočasno baviti. Zavzeti bo treba jasno in nedvoumno stališče. Iz tega pisma vidiš, da razmere ob prevratu ne bodo tako enostavne, kakor si nekateri mislijo. Pripravljajmo se, da nas razmere ne presenetijo.«⁶⁵

Po osvoboditvi je v tem smislu tudi Virgil Šček v pismu Engelbertu Besednjaku 20. maja 1946 zapisal naslednje misli:

»Ko so Italijani aprila 1941 zavzeli Slovenijo in so vodilne slovenske stranke (ki niti v tisti usodni dobi niso ustanovile skupnega narodnega sveta⁶⁶) sklenile pakt s fašizmom, v tistem trenutku sem bliskoma razumel: te stranke so za vselej likvidirane, in bo morala prevzeti vodstvo diktatorska struja. (...) Šest mesecev pred svojo tragično smrtjo je dr. Natlačen poslal k meni posebnega sla in predlagal obnovitev S. L. S. (...). Odposlancu sem naravnost povedal, da so stranke, ki so podpisale pakt z Mussolinijem, za vselej likvidirane, svetoval sem, naj reče Natlačenu in Rožmanu: ‚Čimprej odstopite, tem večjo uslugo naredite slovenskemu narodu.‘«⁶⁷

Prav tako tudi Gosarju glede njegovega ravnanja v začetnem obdobju okupacije ni bilo prizaneseno, čeprav se je predvsem zaradi spora za nasledstvo na čelu

65 Tavčar, Pelikan, Troha, *Korespondenca Virgila Ščeka*, str. 72–74.

66 V tem pogledu se je Šček motil. Predvojni politiki so na pobudo Koroščevega naslednika na čelu SLS, dr. Frana Kulovca, ki je 3. aprila 1941 prav s tem namenom prišel v Ljubljano, ob napadu sil osi na Jugoslavijo 6. aprila 1941 ustanovili Narodni svet za Slovenijo.

67 ARS, AS 2065, š. 21.

SLS po Kulovčevi smrti že kmalu oddaljil od politične usmeritve, katere simbol je predstavljal predvojni ban Dravske banovine in predsednik Narodnega sveta za Slovenijo dr. Marko Natlačen. Tako je v nekem Besednjakovem pismu iz leta 1943 izraženo mnenje, da Gosar ni primeren za vodilni položaj v katoliški stranki, ker se je politično onemogočil maja 1941 s svojim pristankom na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. V tem pogledu so bili slovenski komunisti bolj pragmatični in so Gosarja kljub njegovemu sodelovanju v Narodnem svetu za Slovenijo in pristanku na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, kar je bilo sicer z vidika dolgoročnih slovenskih nacionalnih koristi povsem nedopustno ravnanje, še jeseni 1941 vabili, naj se pridruži odporniškemu gibanju.⁶⁸

Kako različno je bilo ocenjevanje tedanjih razmer s strani ljubljanskih in primorskih politikov ter s tem seveda tudi njihovo ravnanje, nam kaže naslednji dogodek. Znano je, da si je Natlačen prizadeval za pomilostitev obsojencev na drugem tržaškem procesu; kot je razvidno iz knjige Lučke Jerman, predvsem na pobudo goriškega politika Janka Kralja.⁶⁹ Vendar nas na tem mestu zanima zgolj to, s kakšnimi argumenti se je zavzel za obsojence pri visokem komisarju za Ljubljansko pokrajino Emiliu Grazioliju. V svojem poročilu v London je Natlačen zapisal naslednje:

»Opozoril sem ga,⁷⁰ da je sedaj z objavo dekreta o ustanovitvi Ljubljanske province nastala za Slovence in sicer tudi za one v Primorju popolnoma nova situacija. Opozoril sem ga, da se nahaja po mojih informacijah okrog 500 Slovencev iz raznih krajev Primorja v internaciji. Plediral sem za to, naj bi napravila Italija z ozirom na novo nastali položaj plemenito in res širokogrudno gesto s tem, da se vse briše, kar je bilo, da se vsi Slovenci, ki so iz političnih razlogov v zaporih, ali v internacijah, puste na svobodo, da se na to, kar je kdo v preteklosti zagrešil, nič več ne ozira, če pa kdo v bodoče kaj zagreši, naj se ga pozove na odgovor. Opozarjal sem, da bi taka gesta odlično odjeknila v vseh slovenskih slojih in da bi Italija s tem med Slovenci, tudi med tistimi, ki so ji bili doslej neprijazno razpoloženi, pridobila izredne simpatije, po drugi strani pa da nima res prav nikakega stvarnega smisla preganjati Slovence zaradi političnih deliktov, ki so z ozirom na novo situacijo postali popolnoma brezpredmetni.«⁷¹

Natlačenova prošnja za izpustitev primorskih zapornikov in internirancev je sicer kazala njegovo skrb za njihovo usodo, a je njegova argumentacija razlogov za takšno gesto obenem izražala vdanost v obstoječe stanje kot dolgoročno rešitev. To je pomenilo, da je bil Natlačen prepričan, da bo v prihodnosti večina

68 Godeša, Dr. Andrej Gosar v času okupacije, str. 47–56.

69 Jerman, *Janko Kralj, utišani in pozabljeni slovenski politik*.

70 Mišljen je bil Emilio Grazioli.

71 Dr. Natlačen o svojem delovanju, str. 139–140.

Slovencev, tudi ti v Ljubljanski pokrajini, živela v fašistični Italiji, s čimer naj bi bil dvajsetletni antifašistični boj primorskih Slovencev za priključitev k jugoslovanski državi zaman in »z ozirom na novo situacijo postal popolnoma brezpredmeten«. ⁷²

V kontekstu takšnega razmisleka predvojne politične elite je nastal celo dokument, v katerem so si snovalci želeli v okviru »novega reda« uresničiti Zedinjeno Slovenijo, ki bi bila del fašistične Italije. Bistveni poudarki tega dokumenta se glasijo: »Ker Italija že ima Primorce in Ljubljansko pokrajino in ker so tudi že Hrvati zvezani z Italijo, ali bi ne bilo za vse Slovence še najbolje, da bi vsi pripadli Italiji? Morda bi si lahko izgovorili najširšo avtonomijo. Tako bi bili zavarovani v veliki in močni državi in bi ne prehajali več iz ene države v drugo, kot smo v zadnjih 22 letih prišli kar v tri države: Avstrijo, Jugoslavijo in Italijo«. ⁷³ V nadaljevanju je bilo v besedilu tudi pojasnjeno, zakaj bi mogla biti fašistična Italija primerna rešitev za Slovence: »Kakor sedaj kaže, bi svobode pod Italijo ne imeli nič manj, kakor smo jo imeli v Jugoslaviji: banski svet – sosvet Ljubljanske pokrajine, ban – visoki komisar itd. Kakšno svobodo imajo zdaj Slovenci v Mariboru in kakšno imamo mi v Ljubljani!« ⁷⁴ Glede tega, kako bi prišlo do uresničitve takšne zamisli, pa dokument predlaga naslednje: »Da bi Italija mogla dobiti vse Slovence, tudi Korošce s Celovcem in Štajerce z Mariborom, pri tem bi Slovincem pomagali tudi Italijani sami: Grazioli in Duce. Duce bi skušal Hitlerja pregovoriti, da bi Hitler sprejel v zameno za Slovenijo kako drugo provincijo, železnico do Trsta in pristanišče v Trstu, ali tudi brez tega, to je stvar dogovora. – Ducejeva beseda bi pri Hitlerju veliko več zalegla, ako bi se lahko sklicevali na to, da Slovenci želijo priti vsi pod Italijo. Javno si zdaj tega nihče ne upa povedati z obzirom na Nemce«. Nato predlog predvideva naslednji scenarij: »V ‚Spomenici‘ na Dučēja bi dokazali, da je v Avstriji celo pristransko ljudsko štetje pokazalo, da ni bila Spodnja Štajerska nikoli ‚deutsches Gebiet‘, kakor to so Štajerski Nemci Hitlerja informirali. Kako da se je nekaj Nemcev naselilo na Spodnjem Štajerskem, to bi v spomenici na Dučēja opisal kak zgodovinar. Kolikor zdaj pomaga Italija Nemčiji, za to bi bila Italija od Nemčije lahko z vso odločnostjo zahtevala zase vso Slovenijo. Da je Italija do Nemčije preveč popustljiva, to je splošno znano.« ⁷⁵ Nato pa je bilo posebej poudarjeno še naslednje: »Ko bi vsaka država tako lepo postopala v zasedeni pokrajini, kot to dela Italija, potem bi bil ‚novi red‘ v Evropi rešen z lahkoto«. ⁷⁶ Poleg tega je bil argument piscev tudi, »če Hitler zahteva, da morajo Nemci prebivati vsi v skupni Nemški državi, bi ga bilo treba prepričati, da mora dosledno dovoliti tudi Slovincem, da pridejo vsi v eno državo, ne pa da

⁷² Prav tam.

⁷³ Šnuderl, *Dnevnik*, str. 116–118.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam.

bi bila pečica Slovencev razkosana na tri države«. ⁷⁷ Na koncu je bilo še izraženo prepričanje:

»Tako spomenico bi ekscelenca Grazioli poslal Duceju, ta pa svojemu poslaniku v Berlin z ukazom, da informira Hitlerjeve ljudi in jih skuša pridobiti za odstop Slovencev Italiji. Na besede Duceja in Ciana bi se morda celo med Nemci kdo zavzel pri Hitlerju za pravično stvar Slovencev. Tudi če bi vsega tega ne dosegli, vsaj to bi se z Dučejevo pomočjo doseglo, da bi prišla pod Italijo velika večina Slovencev in da ne bi segala državna meja prav tik do Ljubljane.« ⁷⁸

Tako so vodilni predvojni politiki v najbolj nenavadni obliki izrazili enostransko vztrajanje pri iskanju podpore osnih držav za rešitev vprašanja v obliki slovenske države pod okriljem sil osi. Zamisel je temeljila na poskusu uresničitve Zedinjene Slovenije s Hitlerjevo in Mussolinijevo pomočjo in je nastala junija 1941 v političnih krogih, ki so se napajali iz povsem istega miselnega vzorca kot slovenski predstavniki v konzultu. Makso Šnuderl je, ko je dobil v roke citirani dokument, v svoj dnevnik zapisal: »Pisec se ali šali ali pa je bedak, ko si zamišlja kot možne take absurdnosti!« ⁷⁹ Dokument dejansko predstavlja najbolj očiten primer tedanje zablode pretežnega dela slovenske predvojne politične elite, ki je z neverjetno vztrajnostjo skušala doseči ugoden položaj Slovenije znotraj totalitarnega in rasističnega »novega reda« kljub tedaj že povsem jasnemu (sprva predvsem) nemškemu odklonilnemu stališču, predvsem pa njihovemu odkritemu in nasilnemu raznarodovanju, ki so ga začeli izvajali takoj po zasedbi in za katerega je že tedaj prevladovalo prepričanje, da ima za cilj uničenje Slovencev kot etnične enote.

Sklenemo lahko z ugotovitvijo, da je Natlačen ob začetku okupacije (seveda povsem neuspešno) težil k združitvi Slovencev v fašistični Italiji, medtem ko so Primorci nezakonit akt agresije sil osi na Jugoslavijo in po mednarodnem pravu protizakonito aneksijo Ljubljanske pokrajine k Italiji razumeli ravno nasprotno, in sicer kot izhodišče za združitve vseh Slovencev v matični domovini Jugoslaviji.

Razumljivo je, da pri takšnih popolnoma divergentnih pogledih razumevanja za »posebne« razmere v Ljubljanski pokrajini, še manj pa seveda soglasja Natlačenovemu prizadevanju o skupnem življenju v italijanski državi na primorski strani preprosto ni moglo biti. Iz teh diametralno nasprotnih izhodišč je tudi izviralo neizmerno začudenje in še bolj ogorčenje primorskih ljudi nad ravnanjem ljubljanske predvojne elite, ki jim je bilo tako čutenje povsem tuje.

77 Prav tam.

78 Prav tam.

79 Prav tam.

Predvojna strankarska elita v Ljubljani, ki se je kljub temu še naprej štela za legitimnega zastopnika interesov celotnega slovenskega prebivalstva, tako doma kot pred mednarodno javnostjo, si je skušala podrediti tudi slovenske politične predstavnike izven meja predvojne jugoslovanske države. Dokončno so se takšna prizadevanja izjalovila z odločitvijo za oboroženo kolaboracijo z italijanskim okupatorjem v Ljubljanski pokrajini poleti 1942 ter z ustanovitvijo vaških straž za boj proti partizanom. France Škerl je o tem zapisal:

»Nekoliko drugačno barvo je imelo razmerje do nasprotnikov Osvobodilne fronte, ki so zrastle iz Primorcev samih. To so bili ljudje, ki so bili povezani z ljubljansko desnico. Toda ta desnica na Primorskem pravzaprav ni mogla dobiti korenin. Poskušala je zanesti na Primorsko najprej propagando proti Osvobodilni fronti in partizanom, ki je segla še dokaj široko in uporabljala proti partizanom predvsem ideološke momente, po roški ofenzivi na Dolenjskem pa naj bi se Primorci na željo ljubljanske desnice ogreli tudi za oborožene vaške straže in sodelovanje z Italijani. Tu pa je kontrarevolucionarna reakcija doživela popoln neuspeh. Doživela ga je predvsem zaradi visoke narodne zavesti primorskih ljudi. Bili so na Primorskem ljudje, ki niso simpatizirali z Osvobodilno fronto, nekateri so celo delali proti njej, toda da bi šli v oboroženi boj proti partizanom, to pa na Primorskem ni bilo mogoče. Te mentalitete ljubljanske desnice ni bilo mogoče presaditi na Primorsko in ne je realizirati v oboroženem boju proti partizanom. Primorci so namreč ravno to ravnanje ljubljanske desnice obsojali. Boj proti bratom na strani Italijanov je bil za Primorce nemogoč.«⁸⁰

Od tedaj s predvojnimi strankarskimi voditelji v Ljubljani nihče ni več računal kot z dejavnikom, ki bi na Primorskem lahko odločilno krojil politiko in odločal o usodi pokrajine ter si za uresničitev združitve z matičnim narodom pridobil naklonjenost njenega prebivalstva.

NAMESTO SKLEPA

Diskriminacija predvojnih primorskih protifašistov s strani povojnih oblasti je razvidna tudi v primeru povojne obravnave petih usmrčenih obsojencev na drugem tržaškem procesu. Po vojni je bil razglašen za narodnega heroja zgolj Pinko Tomažič, ker je bil pač komunist. Hkrati pa je bil tudi edini jugoslovanski narodni heroj, ki se je zavzemal za svobodno (sovjetsko) Slovenijo.

Medvojni zadržani odnos do tigrovcev⁸¹ se je tako nadaljeval tudi po

⁸⁰ Škerl, O nekaterih specifičnih oblikah, str. 116.

⁸¹ Deželak-Barič, Odnos Komunistične partije Slovenije do narodnorevolucionarne organizacije TIGR, str. 181–196.

vojni, kljub vključitvi predvojnega primorskega antifašizma v tradicijo protiokupatorskega boja.⁸² Pri tem je le obrobno vlogo igrala bojazen, da bi le-ti zasenčili veličino partizanskega boja, bolj je bilo za povojno oblast moteče, da se je organizacija TIGR »oslanjala na najbolj reakcionarne sile v Jugoslaviji in tako postala orožje tujih obveščevalnih služb«.⁸³

Na posvetu ob 25-letnici Osvobodilne fronte leta 1966 je Ivo Juvančič, medvojni predstavnik goriške sredine, v razpravi zavrnil še vedno precej razširjeno prepričanje tedanjih oblastnikov o navezanosti predvojnega primorskega protifašizma na »reakcionarne sile« v predvojni Jugoslaviji. Juvančič je opozoril namreč tudi na naslednje vidike:

»Pri nas je bilo samo tako gibanje: Hoteli smo biti Slovenci in Jugoslovani, pa nismo nikdar mislili na Jugoslavijo Karadjordjevičev. Naši preprosti ljudje so ves čas med obema vojnama staro Jugoslavijo stalno kritizirali. Preprost kmet, ki sem ga srečal v Krnskih hribih, je imel svoje pripombe na različne stranke, češ da so koritarji itd. Torej gibanje je bilo. Zakaj? Ker smo vsi trepetali pred fašizmom za svoj obstoj. Omeniti moram še neko pomembno dejstvo: medtem ko je tako imenovana monarhofašistična diktatura Karadjordjevičev – mislim, da poimenovanje tudi ni pravilno, ker je bila bolj vojaška – začela hitro upadati. (...) Druga misel s tem v zvezi, ki jo moram poudariti, je ta, da v Primorju gibanje ni imelo nikakršnih stikov z vladnimi strankami (v stari Jugoslaviji), čeprav bi človek to sklepal. Med katoliškimi tam in katoliškimi tukaj so bile malenkostne zveze. Meščansko gibanje tam se ni naslanjalo na gibanje tukaj. Zato je proces tam specifičen, ima okoliščine, ki pojasnjujejo celotno obdobje v stari Jugoslaviji.«⁸⁴

Kot vemo iz novejših raziskav, zlasti na podlagi ohranjenega, a za raziskave dolgo nedostopnega gradiva Engelberta Besednjaka, ki ga je v knjigi o delovanju primorske duhovščine pod fašizmom obdelal Egon Pelikan,⁸⁵ navedenih Juvančičevih izjav o »malenkostnem« sodelovanju s predvojnimi jugoslovanskimi oblastmi ni moč potrditi kot povsem verodostojnih. Seveda je pri tej izjavi razvidna Juvančičeva težnja razbremeniti predvojni primorski antifašizem hipoteke predvojnega sodelovanja s tedanjim jugoslovanskim režimom, ki je imelo v času druge jugoslovanske države predvsem pejorativni pomen. Kljub temu je ravno opredelitev večinskega dela primorskega prebivalstva med drugo svetovno vojno potrdila bistvo Juvančičevega posega na simpoziju. Primorci so

82 Gabrič, Molk o TIGR-u; Gabrič, *Socialistična kulturna politika*, str. 291–302; Gabrič, *Povojna usoda tigrovcev*, str. 163–167.

83 ARS, AS 1589, III, šk. 8. Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS dne 13. junija 1958.

84 Juvančič, *Razprave*, str. 141–143. Tudi Juvančič, *Odnos primorskih Slovencev*, str. 40–50.

85 Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine*.

se za dosego svojih dvajsetletnih prizadevanj po združitvi z matičnim narodom pridružili odporniškemu gibanju kot edinemu političnemu subjektu, ki je lahko uresničil njihovo dvajsetletno hotenje. Juvančič se je skliceval na to, ko je želel predvsem opozoriti, da »smo hoteli biti Slovenci in Jugoslovani«. ⁸⁶

Diskriminatoren odnos do predvojnega primorskega antifašizma, še zlasti do TIGR-a, je na strani vladajoče politike prevladoval vse do srede osemdesetih let prejšnjega stoletja, ⁸⁷ ko se je, seveda poleg drugih tem, začela vedno bolj problematizirati tudi tigrovska tematika. ⁸⁸

Medtem ko je moral Juvančič na nekoliko nenavaden, a glede na tedanje okoliščine razumljiv način zagovarjati pozitivno vlogo predvojnega primorskega antifašizma, je prišlo po državni osamosvojitvi v slovenski družbi do splošnega družbenega konsenza o nespornem pomenu celotnega primorskega antifašističnega upora. Tako se je npr. 67-letnice ustanovitve TIGR-a na Nanosu 4. septembra 1994 udeležil tudi tedanji predsednik Republike Slovenije Milan Kučan. ⁸⁹ »Ob petdesetletnici priključitve Primorske Sloveniji za zasluge v zmagovitem boju proti nacifašizmu ter za zvestobo slovenstvu v najhujših časih potujčevanja« je predsednik države Kučan leta 1997 podelil Zlati častni znak svobode Republike Slovenije Ferdu Bidovcu, Viktorju Bobeku, Ivanu Ivančiču, Simonu Kosu, Franu Marušiču, Zvonimirju Milošu, Pinku Tomažiču, Ivanu Vadnalu in Alojzu Valenčiču. Istočasno so bili odlikovani tudi IX. korpus NOV Slovenije, organizacija TIGR, prekomorske brigade in druge prekomorske enote, I. bataljon Simona Gregorčiča, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko Primorje in Trst ter zbor svečenicov sv. Pavla.

V takšnem kontekstu je prišel do zanimivih spoznanj (sicer osredotočenih predvsem na TIGR) v svojih spominskih zapisih *Pot v osamosvojitve* tudi gorenjski partizan in povojni gospodarstvenik Niko Kavčič, ko je ugotavljal: »Čeprav je bila do tigrovcev, ki so se znašli v službi Angležev in pod njihovim poveljstvom, do neke mere razumljivo nezaupljiva politika slovenske Komunistične partije, pa lahko danes obžalujemo zlasti žalostno usodo tistih tigrovcev, ki so v poznejših letih prišli med partizane bodisi kot padalci ali ilegalci. ⁹⁰ Škoda, da OF in komunisti že leta 1941 niso znali spreminjati svojega političnega kurza. TIGR bi moral tedaj postati četrti skupinski koalicijski partner v OF. To je bila zgodovinska napaka komunistov, ki so s svojo sektaško politiko izločili borce TIGR-a. Prav bi bilo, da bi tigrovci postali skupina primorskih prvoborcev, ki jih ni bilo zanemarljivo malo, in prihranjena bi jim bila marsikatera težka ura, ki so jo v partizanih morali preživeti.« ⁹¹

⁸⁶ Juvančič, *Razprave*, str. 141–143.

⁸⁷ Marušič, O TIGR-u in tigrovcih, str. 948–949.

⁸⁸ Kacin-Wohinz, *Tigr, Borba*, str. 13–87. Nato pa tudi Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi* in Kacin-Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*.

⁸⁹ Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 373.

⁹⁰ V mislih je imel usodo primorskih padalcev, ki so jih Britanci poslali med partizane. S tem vprašanjem se je med prvimi začel ukvarjati Ivo Jevnikar, monografijo *Cena domoljubja* pa je napisal John Earle.

⁹¹ Kavčič, *Pot v osamosvojitve*, str. 63–65.